

NIEUWSBRIEF

Stichting

Bouwhistorie

Nederland

Nr. 38/39

Dec. '05

Inhoud

1. Van het Bestuur
3. Van de Redactie
4. SBN donateursdag Amersfoort
7. Bouwhistorisch Platform
19. Gefeliciteerd!
20. Huis Moliart dendrochr. gedateerd
27. Arbeitskreis Hausforschung 2005
29. 'Naar aanleiding van een advies'
41. Recensie m.e. huizen Amersfoort
45. Recensie Menkemaborg
48. Recensie Bauforschung
51. Korstmossen en muurbloempjes
52. Redactie, kopij en donateurs

*Reliëftegel eerste kwart 14de eeuw.
(Foto A. Reinstra. Zie p.7)*

Van het Bestuur

Samenstelling bestuur

Ir. J.C.M. van Niekerk,
voorzitter,
Bureau Monumenten
& Archeologie,
Keizersgracht 123,
1015CJ Amsterdam,
tel. 020-5524888.

Drs. K.J. Steehouwer,
vice-voorzitter,
Varenstraat 75,
3765 WK Soest,
tel. 035-6021295,

Ir. W.F. Weve,
secretaris,
A.van Schendelplein 141,
2624 CW Delft,
tel. 015-2561581,

De donateursdag 2005 is succesvol geweest. De interim-directeur van de nieuwe Rijksdienst voor de Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Linda Boot maakte in haar voordracht duidelijk dat zij de SBN als een gesprekspartner beschouwt bij het denken over het te voeren monumentenbeleid. De donateursdag was uiteraard weer een goede gelegenheid om andere bouwhistorici te ontmoeten en ideeën uit te wisselen. Voor de bouwhistorie in algemene zin is de donateursdag een succes geworden vanwege de verschijning van het boek van Albert van Engelenhoven e.a. over middeleeuwse huizen in Amersfoort, een fraai boek dat niet alleen in Amersfoort maar ook in de wijde omtrek goed in de belangstelling staat en bij velen de ogen voor de verborgen bouwhistorische waarde van monumenten zal openen. De SBN is de gemeente Amersfoort voor de organisatie veel dank verschuldigd.

(*Vervolg van pagina 1*)
Werk: Gemeente Delft,
tel. 015-2602182.

Drs. P. Mesken,
penningmeester,
Tarantellastraat 61,
1326 LX Almere,
tel. 036-5331236,
SBN giro 273441

Dr. A.H. van Drunen,
Verwersstraat 67,
5211 HV
'sHertogenbosch,
tel. 073-6136753,
tel. 073-6155489

Drs. K. Emmens

Drs. F.A.C. Haans,
Monumenten Advies
Bureau,
Graafseweg 274,
6532 ZV Nijmegen,
tel./fax 024-3786742

Drs. J.M.H. Penders,
Springweg 4,
3511 VP Utrecht,
tel. 030-2318405

Prof. dr. ing. D.J. de Vries,
Haverstraat 30,
3511 ND Utrecht,
tel. 030-2314503,
Werk: RDMZ,
tel. 030-6983211,
fax 030-6916189.

Het bestuur heeft van twee van haar leden, Hanneke Nuijten en Jan van der Hoeve, afscheid moeten nemen. Zij traden af vanwege drukke eigen werkzaamheden maar ook om een eventuele belangenverstrengeling te voorkomen. Hanneke is al enige maanden geleden getreden tot de Monumenteninspectie van het ministerie van OCenW en Jan heeft recentelijk een rol op zich genomen als intermediair tussen bestuur en auteurs bij de totstandkoming van het leerboek bouwhistorie. Hij kan die rol niet goed combineren met die van bestuurslid, ofwel mede-opdrachtgever. Dank zij de enorme inzet van Jan staat het project nog steeds op de rails en is er weer vaart in gekomen. Ondanks het vertrek van twee bestuursleden heeft het bestuur besloten om vooralsnog niet in een opvolging te voorzien. Het bestuur was met elf leden vrij groot, en is met negen leden nog steeds beslist niet klein. Er zijn bovendien vele activiteiten denkbaar die door of namens de SBN kunnen worden ontplooid zonder dat alle daarbij betrokkenen lid van het bestuur zijn. Indien er aanleiding toe is kan altijd nog tot uitbreiding van het bestuur worden overgegaan.

Op dit moment richt het bestuur alle aandacht op het toekomstige monumentenbeleid dat aan grote veranderingen onderhevig zal zijn. De Monumentenwet 1988 wordt gewijzigd, de Rijksdiensten ROB en RDMZ gaan samen in een geheel nieuwe organisatie (RACM), taken en rollen veranderen. De Raad voor Cultuur adviseerde om het rijksmonumentenregister op termijn flink op te schonen waardoor vele rijksmonumenten, veelal woonhuizen, hun beschermde status zullen verliezen. Het is de vraag in hoeverre het advies wordt overgenomen en hoe gemeenten hun beleid daarop af zullen stemmen. Inhoudelijke, maar zeker ook, en misschien nog wel sterker, zullen financiële aspecten het lot van die toekomstige ex-rijksmonumenten bepalen. De SBN rekent het tot haar taak zich sterk maken om bij een opschoning van het monumentenregister de bouwhistorische waarde van monumenten mee te laten wegen. Met de afvoering uit het register van een monument waarvan alleen de voorgevel nog oud is heeft de

SBN in principe geen probleem, maar anders ligt dat als een voorgevel 'hard' is gerestaureerd of is vernieuwd terwijl de oude bouwkundige substantie daarachter behouden is gebleven. Tegelijk is de SBN zich ervan bewust dat er thans vele panden zijn zonder enige monumentenbescherming die toch belangrijke bouwhistorische informatie in zich verbergen en die feitelijk vogelvrij zijn en verminkt of gesloopt kunnen worden zonder dat er bouwhistorisch onderzoek wordt uitgevoerd. Wat de SBN betreft zal de kern Discussie gaan over minder beschermen, over meer beschermen, en wellicht ook over andere manieren van beschermen en dat alles uiteraard in het licht van de bouwhistorie.

Wim Weve

Van de redactie

Zoals u wellicht hebt gemerkt is dit een extra dikke Nieuwsbrief. De reden hiervoor is dat de stroom van kopij pas laat op gang kwam en we het niet erg zinvol en praktisch vonden om zeer kort achter elkaar een Nieuwsbrief te versturen. Drie keer per jaar een nummer blijft echter wel ons streven.

Donateursdag 2005 Amersfoort. Zie het resultaat op www.documentatie.org.

SBN donateursdag Amersfoort

Een zonnige septemberdag in een bouwhistorisch interessante binnenstad

Op zaterdag 24 september vond de jaarlijkse SBN donateursdag plaats in Amersfoort. Zo'n 90 belangstellenden kwamen opdagen om het evenement geheel of gedeeltelijk bij te wonen. De gemeente trad op als gastheer.

Het druk bezochte ochtendprogramma vond plaats in de Oud-Katholieke H. Georgiuskerk aan het Zandt, een zaalkerk in Amsterdamse School stijl met een interieur dat nog grotendeels uit de bouwtijd stamt. Gezeten op de kerkbanken in Amsterdamse School stijl luisterden we eerst naar een inleiding van Koos Steehouwer, de vice-voorzitter van de SBN. Vervolgens zagen we hoe Wim Kleinsmann, hoofd Stedelijk Beheer - de afdeling waaronder monumentenzorg valt- namens zijn wethouder Piet Jonkman het nieuwe boek 'Middeleeuwse huizen in Amersfoort' van Albert van Engelenhoven, aanbood aan Linda Boot, interimdirecteur van RdM-Z/ROB i.o. Daarna volgden toespraken van Kleinsmann en Boot. Laatst genoemde had in haar verhaal overigens maar weinig het woord bouwhistorie verwerkt. Belangrijk was wel dat zij de SBN uitnodigde voor een gesprek om samen na te denken over de wijze waarop bouwhistorisch erfgoed voor de toekomst bewaard en beschermd kan worden.

Links vice-voorzitter Koos Steehouwer tijdens zijn inleiding, rechts de interim-directeur RdMz-Rob Linda Boot met het gepresenteerde boek. (Foto's A. Reinstra)

Na de koffie-/theepauze, waarin gelegenheid was het juist aangeboden boek voor 15 Euro aan te schaffen, kwamen interessante voordrachten van Francien Snieder, de Amersfoortse stadsarcheologe, en Albert van Engelenhoven, de bouwhistoricus van de stad, waarin zij de nieuwste standpunten m.b.t tot de Amersfoortse middeleeuwse huizen nader belichtten. Agnes Hemmes, bouwhistoricus verbonden aan BAAC, gaf een toelichting op het dendrochronologisch onderzoek in de stad. De lunchpauze werd door velen buiten doorgebracht, in de ruime, beschutte achtertuin van de kerk. Uiteraard werd de tijd niet alleen benut om wat te eten, maar ook om oude bekenden weer eens te spreken en nieuwe contacten te leggen. Om 14 uur werd het gezelschap in vier groepen verdeeld. Zij gingen onder leiding van medewerkers van het Amersfoortse bureau monumentenzorg en archeologie (behalve de al genoemde Albert van Engelenhoven en Francien Snieder ook Max Cramer en Sandra Hovens) langs de verschillende middeleeuwse huizen in de stad. Daarbij werd zowel op bijzonderheden van bouwhistorische aard als op aspecten van de Amersfoortse restauratiepraktijk gewezen. Een paar panden werden ook van binnen bekeken, zoals het grote Muurhuizen 1-3, waarin de Muziekschool is gevestigd.

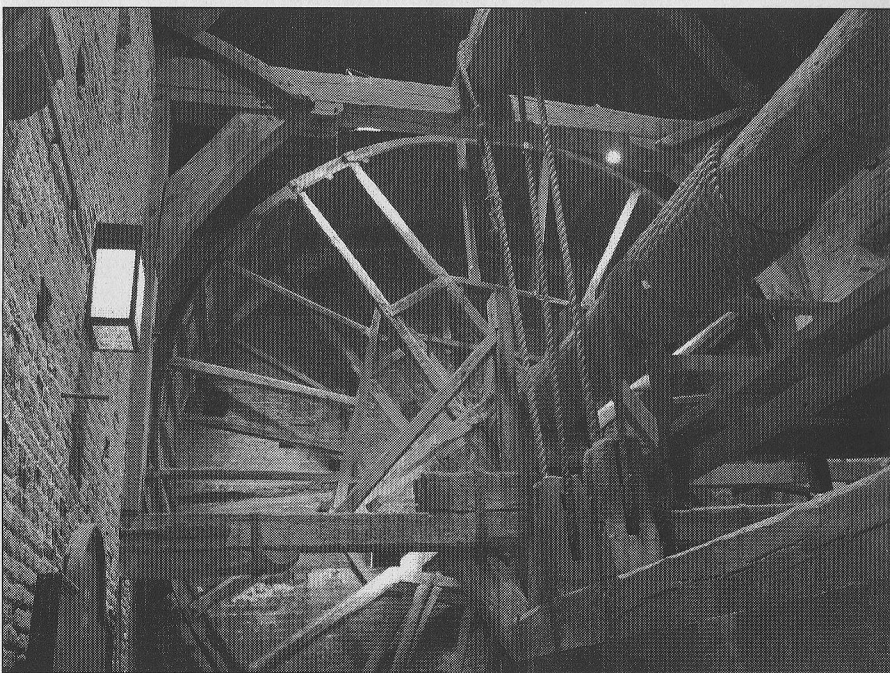

Stadsarcheologe Francien Snieder geeft tekst en uitleg tijdens de wandeling door Amersfoort. (Foto A. Reinstra)

tigd. Ook in het Hofje Armen de Poth werden panden van binnen bezichtigd o.a. de Rochuskapel en de Celzusterenkamer. De rondwandeling eindigde met een bezoek aan de Koppelpoort, waar niet alleen de bouwhistorie werd bekeken, maar waar ook de werking van de grote tredraden werd gedemonstreerd. De dag werd afgesloten met een geanimeerde borrel, aangeboden door de gemeente in stadscafé De Observant.

Sommige bouwhistorici kunnen elkaar niet lang genoeg zien en spreken zo'n dag. Zij wandelden na afloop van de borrel samen op naar de Hof, alwaar een Italiaans restaurant gevonden werd om het gezellige samenzijn nog tot diep in de avond voort te zetten.

Carla Rogge

Het indrukwekkende tredrad in de Koppelpoort. (Foto A. Reinstra)

Bouwhistorisch Platform

Data Bouwhistorisch Platform 2006

Bij het samenstellen van deze Nieuwsbrief waren de exacte data voor de Platforms in 2006 nog niet beschikbaar. Voor de definitieve data wordt verwezen naar onze internetsite: www.bouwhistorie.nl

Bouwhistorisch Platform 27-4-2005

Middeleeuwse kerkvloeren - Albert Reinstra

In diverse Friese dorpskerken hebben zich rijk versierde tegelvloeren bevonden waarvan inmiddels de meeste al weer zijn verdwenen, doorgaans zonder veel sporen achter te laten. Niet zelden kwam dit doordat bij latere begravingen de oudere tegels door grafzerken vervangen werden. Meer nog werden de tegelvloeren onvoldoende op waarde geschat en zonder veel ophef geruimd. In het beste geval verdwenen ze onder een latere houten vloer. Zelfs recentelijk nog werd bij twee restauraties weinig zorgvuldig omgegaan met deze relatief onbekende bijzondere elementen. Toen in 2002-2004 de S.O.W. kerk in het Friese Oosterbierum werd geres-taureerd, kwam een deel van een tegelvloer in het zicht, bestaande uit enkele banen met daartussen in cirkels (doorsnede van anderhalve meter) gelegde tegels. Daarbij benutte men hergebruikte geglazuurde slibtegels. De datering van de tegels is mede door dit hergebruik moeilijk. Het westelijke deel van het schip dateert uit 1200-1225 en het oostelijke deel uit 1320-1335.

Albert toonde ter vergelijking nog enkele andere voorbeelden van kerken waarin ook tegelvloeren gevonden zijn, zoals te Longerhouw, Wijnaldum (documentatie G.J. Veenstra 1923) en Dokkum. Daarnaast werden recent in de kerk van Easterlittens (Oosterlittens) ongeglazuurde gele reliëftegels gevonden (14 x 14 x 4,8 cm.) die vergelijkbaar zijn met in 1920 in het Groningse Aduard opgegraven tegels. Deze tegels in de voormalige ziekenzaal zijn in de periode 1305-1329 te dateren. Daarnaast werd een fragment van een scene-tegel gevonden waarop een fabelwezen is afgebeeld (mogelijk 13de eeuws). De gedeeltelijk in tufsteen uitgevoerde kerk (12de eeuw) kreeg een rondgesloten bakstenen koor (circa 1300) en werd omstreeks 1500 verhoogd. In de literatuur blijken er tegels voor te komen met daarop vergelijkbare voorstellingen die een Perzische oorsprong hebben, zoals de degene gevonden bij het klooster Mariëngaarde met daarop een olifant met een torenopbouw (begin 13de eeuw). Anders dan in Duitsland, is in Nederland de belangstelling voor vroege tegels in kerken niet erg groot geweest en zijn deze vaak ongedocumenteerd verdwenen.

Oosterbierum, deel van een cirkel in de mozaïekvloer. (Foto A. Reinstra)

Avendersteen - Hendrik Tolboom

Naar aanleiding van de recente restauratie van het grafmonument voor Frederik van Renesse in de Grote Kerk te Breda besprak Hendrik het voorkomen van de aldaar gebruikte natuursteen die bekend staat als Avendersteen of Avesnes steen. Deze steen is afkomstig uit het plaatsje Avesnes-le-Sec even boven Cambrai gelegen in het stroomgebied van de Schelde. Tot voor kort bestond er verwarring over deze steen. In eerste instantie vanwege de naam, omdat er ook een natuursteen afkomstig is uit Avesnes-sur-Helpe, maar dit betreft een donkere kalksteen uit het stroomgebied van de Maas. Daarnaast was de steen zelf onderwerp van verwarring, omdat ze vaak voor Baumbergersteen werd versleten. Deze laatste steen is afkomstig uit de omgeving van Havixbeck (in Duitsland ten oosten van Coesfeld). Zowel bij de Avendersteen als bij de Baumbergersteen gaat het om een goed bewerkbare zandrijge kalksteen. Enkel na precieze beschouwing kan een onderscheid gemaakt worden. Het blijkt namelijk dat Avendersteen lichtgele laminaties (laagjes) heeft en nog belangrijker zogeheten bioturbaties. Tijdens de vorming van de steen zorgden

wormgangen plaatselijk voor lichte structuurveranderingen die aan het oppervlakte als 'zwarte vegen' zichtbaar zijn.

De Avendersteen werd van circa 1500 tot 1900 gewonnen door putten vanaf het maaiveld te graven en vandaaruit middels gangen de steen te winnen. Het blijkt dat de beeldhouwer Louis Royer bij de restauratie van grafmonument voor Engelbrecht I te Breda in 1860 nog van deze steen gebruik heeft gemaakt.

Deze hernieuwde kennis over de Avendersteen die via de Schelde naar Antwerpen kwam en vervolgens bij diverse grafmonumenten werd toegepast, werpt een nieuw licht op de relatie tussen de steenkeuze en de Antwerpse ontwerpers uit vooral de eerste helft van de 16de eeuw. Zo blijken bij de aan Colijn de Nole uit Kamerijk toegeschreven grafmonumenten van kanselier Joost Sasbout in Eusebiuskerk te Arnhem (overleden 1546) en het vroeg-renaissancistische praalgraf van Reinoud van Brederode (overleden 1556) en zijn echtgenote Philippote van der Marck (overleden 1537) in de Herv. kerk van Vianen Avendersteen toegepast te zijn. Vanwege de latere verflagen is dit (nog) niet te vast te stellen voor de bewijsbaar door Colijn de Nole vervaardigde schouw in het Kamper raadhuis (1543-'45). De even-

Detail Grafmonument van Frederik van Renesse te Breda. De Avendersteen is verguld en de eierlijst voorzien van eitjes van albast. (Foto A. Reinstra)

eens uit de Antwerpse kunstenaarskring afkomstige Cornelis Floris heeft deze steen bij de vier epitaven in de kooromgang in de kerk te Breda (1546-'55) toegepast. Te vermoeden is dat hij de steen ook aan zijn hoofdwerk, de sacramentstoren te Zoutleeuw heeft toegepast (rond 1550). Of dit echter ook geldt voor zijn werk in Roskilde (Dk), Schleswig (D), Keulen en Königsberg (nu Kalingrad) is nog de vraag. Wel wordt door dit onderwerp een tipje van de sluier opgelicht van de spannende bredere onderzoeksvraag naar de wisselwerk tussen steen en steenhouwer, een onderwerp dat maar al te vaak ondergeschikt is aan de kunsthistorische aspecten. Lit.: Tummers, Harry e.a., Bestendige vergankelijkheid: Het gerestaureerde grafmonument voor Frederik van Renesse in de Grote Kerk te Breda, Zeist 2004.

Toepassingen van Mergel - Frank Haans

Als laatste deed Frank verslag van zijn onderzoek naar de woonhuizen aan de Neerstraat 21 en 27-31 te Roermond. De woonhuizen dateren in hoofdzaak van na de stadsbrand van 1655 waarna bij de herbouw Roermond een metamorfose onderging van een Gelderse stad - zoals Venlo dat in essentie nog is - naar een Limburgse. Bij de bespreking per pand bleken er toch nog delen te vinden die van voor de stadsbrand dateren, zoals een mogelijk 15de-eeuwse bakstenen kelder met kaarsnissen in nr. 27 en een mergelstenen tongewelfkelder bij nr. 31.

Bij de woningscheidende muren bleek men een combinatie te hebben toegepast van een band mergel afgewisseld met drie lagen baksteen. Interessant is dat deze bouwwijze niet om decoratieve redenen kan zijn toegepast, omdat ze niet in het zicht kwam. Ook bij Hamstraat 42 had Frank die afwisseling al eerder geconstateerd. Op andere plaatsen in Limburg waar deze afwisseling wel in het zicht voorkomt, zoals bij het in 1631-'36 gebouwde kasteel Eijsden, worden deze speklagen al snel geassocieerd met de gedateerde en onjuiste benaming van 'Maaslandse renaissance'. Toch blijkt die afwisseling, die ook bij de brandmuren in Maaseik en aan de vroeg-17de-eeuwse schippershuizen te Elsloo en Urmond voorkomt, niet primair een esthetische te zijn. Maar of er überhaupt een bouwtechnische redenen voor deze bouwwijze aanwijsbaar is, blijkt ook weer niet. Zowel Frank als met hem de platformleden tasten in dit opzicht nog in het duister. Wel zijn suggesties gedaan over een mogelijk relatie met verschillen in krimp tussen de beide materialen of vanwege de praktische reden van het hergebruik van een partij bij sloop vrijgekomen mergelsteen.

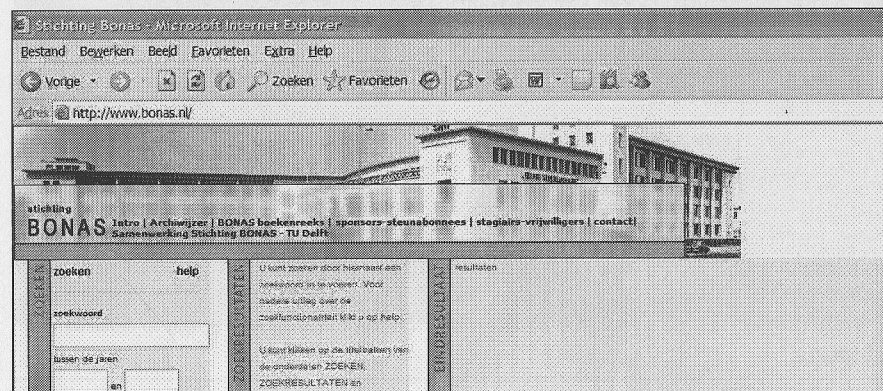
Ronald Stenvert

Bouwhistorisch Platform 15-6-2005

Stichting Bonas - Sanne Albers

Omdat nog lang niet alle bouwhistorici bekend zijn met de werkzaamheden en producten van de Stichting Bibliografieën en Oeuvrelijsten Nederlandse Architecten en Stedebouwkundigen (BONAS) vond Sanne het hoog tijd om tekst en uitleg te geven. Als medewerkster van deze Stichting toonde ze niet alleen de vernieuwde website maar bracht ze ook de Bonas boekenreeks onder de aandacht. Die reeks bestaat uit een groot aantal monografieën over architecten uit de periode 1850 tot heden. Ieder deel omvat een zo compleet mogelijke en rijk geïllustreerde oeuvrebeschrijving en een bibliografie, voorafgegaan door een essay waarin de architect geïntroduceerd wordt. Uit de lijst van de 350 belangrijkste architecten, waarvan het bureau niet meer bestaat en het oeuvre is afgesloten, zijn inmiddels 32 geselecteerd, beschreven en gepubliceerd.

Het tweede speerpunt van de Stichting, gehuisvest bij het NAI in Rotterdam, is de website www.Bonas.nl. Deze website kan worden beschouwd als een uitgebreide infobank met verwijzingen naar architecten, gebouwen, literatuur en archieven. Met behulp van een online verbinding toonde Sanne de uitgebreide zoekmogelijkheden via de *Archivijzer*. Zo kan er op geïnventariseerde oeuvres, architecten, gebouwtypen, locaties, architectuurprijsvragen e.a. selectieprocedures of ontsloten tijdschriften gezocht worden. Als voorbeeld toonde Sanne de gegevens die je boven water krijgt bij de zoektocht naar het werk van A.A. Kok. Dit levert maar liefst 136 werken op, 98 artikelen en 9 boeken. Wie vervolgens een werk aanklikt krijgt gegevens over het object en de plannen die de architect had of heeft uitgevoerd. In enkele gevallen zijn ook tekeningen en foto's beschikbaar. Kortom een zeer uitgebreid systeem met een enorme hoeveelheid aan informatie. Een aanrader voor iedere bouw-/architectuurhistoricus.

Drijvende kelders in Amsterdam - Dik de Roon

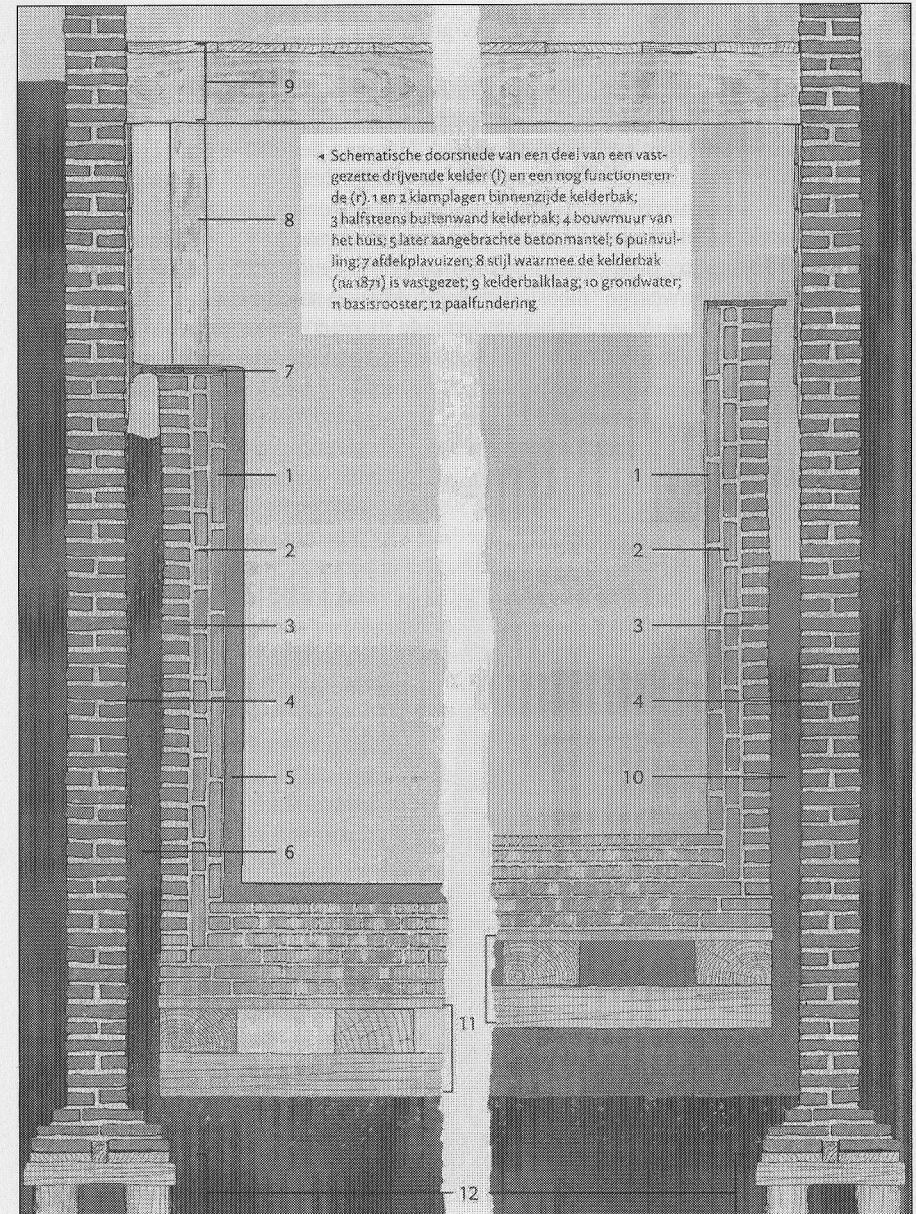
Na de pauze bracht Dik de Roon 'het metselwerk in verband met natte voeten'. Hij presenteerde zijn onderzoek naar drijvende kelders in Amsterdam. Als gemeentelijk bouwhistoricus wordt hij geconfronteerd met dit opmerkelijk bouwkundige fenomeen, dat vanaf de 17de eeuw zeer algemeen voorkwam maar tegenwoordig erg schaars is geworden.

De drijvende kelder kan het beste worden omschreven als een gemetselde bak die al dan niet met een soort geleidingssysteem tussen de zijmuren van een grachtenpand, onder invloed van het grondwater, op en neer beweegt. Pas na de afsluiting van het IJ in 1871 werd het grondwaterpeil beter beheersbaar en konden de kelders worden vastgezet. Het vastzetten gebeurde onder andere door middel van balken die tussen de bak en de bovenliggende balklaag werden geklemd. Een mooi voorbeeld hiervan is te vinden in het Van Brienenhuis, Herengracht 284.

Van groot belang voor de drijvende kelder was de constructie. Deze moest sterk - tegen druk bestand- en waterdicht zijn. Belangrijk was de onderlaag, de basis. Deze bestond veelal uit een balkenrooster waarop met bakstenen de bak werd gemetseld. Voor het metselen en het waterdicht krijgen van de bak werd gebruikt gemaakt van een mortel die onder water uit kon harden. Deze hydraulische mortel bestond vaak uit een mengsel van gebrande en gebluste schelp- of steenkalk en tras (fijngemalen tufsteen). Het balkenrooster werd afgedekt met een of meerdere houten vloeren waarop vervolgens een aantal lagen vloermetselwerk werd aangebracht. Het aantal lagen metselstenen op hun plat kon daarbij variëren van minimaal vier tot soms zelfs zeven lagen op elkaar. Daarbij werden de stenen zo gelegd dat er een stevig en stijf pakket ontstond waarin alle voegen waren afgedekt. Ook de zijwanden van gemiddeld zo'n anderhalf meter hoog bestonden uit meerdere lagen. Tegen de halfsteens wanden werden aan de binnenkant klamplagen gemetseld van stenen op hun plat waarover in veel gevallen een bekleding met plavuizen of tegels werd aangebracht. Al deze moeite werd gedaan om meer opslagcapaciteit te bereiken. De diep gelegen kelders functioneerden als bewaarplaats voor levensmiddelen, maar er zijn ook voorbeelden bekend van kelders waarin drinkwater was opgeslagen.

Albert Reinstra

Rechts een schematische doorsnede van een drijvende kelder. Wie meer over dit onderwerp wil weten kan Diks bijdrage vinden in het vierde deel van Monumenten & Archeologie van de gemeente Amsterdam. De afbeelding hiernaast is daaruit afkomstig.

De Waag of St.-Anthonispoort in Amsterdam - Dirk de Vries

In *Monumenten & Archeologie 4* (2005, pp.60-67 en 80-85) is de Amsterdamse Waag recentelijk in twee artikelen behandeld. Han van der Zande doet daarin verslag van een onderzoek door Rob van Hees van TNO Delft naar klimaattechnische aspecten, door middel van vocht- en zoutmetingen op langere termijn. Ronald Claudemans bespreekt de bouwhistorie van de ondergrondse bouwdelen, in feite het oude spuicomplex. Beperkt aan de orde komen in de recente artikelen de circa 80 in het gebouw aanwezige 'meesterproeven', knappe staaltjes van siermetselwerk uit de 17de-18de eeuw. Voor het behalen van de meestertitel moesten de metselaars sinds de 16de eeuw voldoen aan bepaalde eisen van vakbekwaamheid en waren zij verplicht tot het maken van proeven. Met de afschaffing van het gildensysteem in 1808 is de interne opleiding, de praktijk van de meesterproeven en veel vakkennis verloren gegaan. Andere opvattingen omtrent praktijk en opleiding van het bouw-

vak werden gangbaar. Al in de 19de eeuw verkeerden vele 'proeven' van de Waag al in verval. Dit komt ter sprake in een artikel uit 1875 van de Engelse 'master bricklayer' en onderzoeker David Lynch, die adviseerde de proeven niet te snel te repareren.

De poort aan de noordoostzijde van de oude binnenstad dateert uit het eind van de 15de eeuw toen rond 1480 een stenen ommuring werd opgetrokken. Een gedenksteen memoreert dat de eerste steen van de stadspoort in 1488 is gelegd. Op een kaart van Anthoniszoon uit circa 1540 is de poort afgebeeld met een front van twee zware torens, twee kleinere aan de stadszijde en ervoor een voorplein met twee kleinere torens. Eronder liep het water, zodat de poort ook fungeerde als waterkering naar het IJ en tevens de gracht naar de stad. Omstreeks 1590 werd de

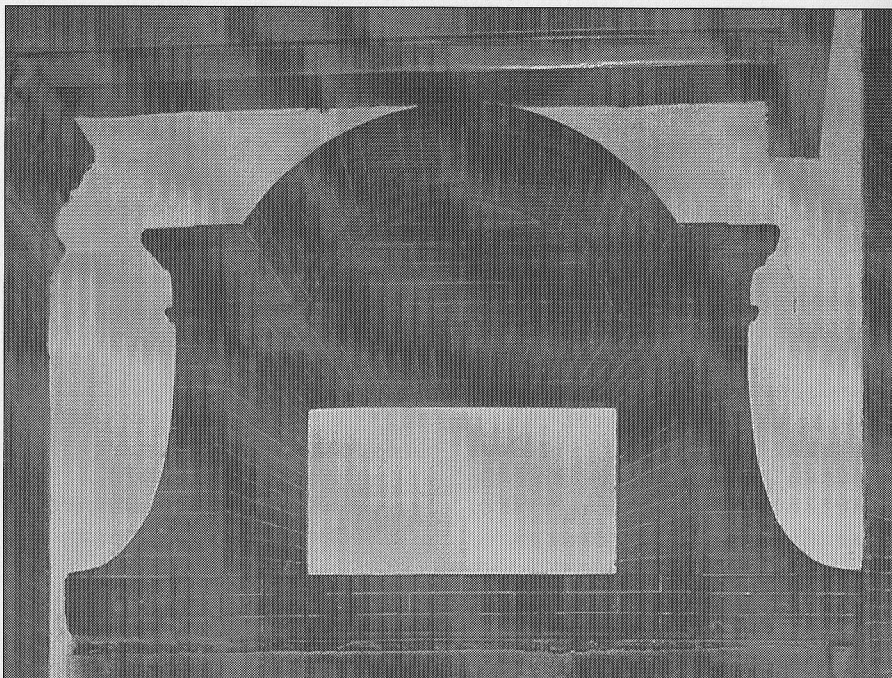

Een van de hoektorentjes met fraaie vensteromlijstingen. (Foto D.J. de Vries)

ommuring overbodig door de uitbreiding van de stad en de bouw van een vóór de poort gelegen omwalling en bastion. In 1617 kwam de poort in gebruik als waag voor bulkmateriaal en op de verdieping bevond zich in de 17de eeuw de anatomiezaal. De situatie in de 17de eeuw is getekend door Van Beerstraten. Het voorgebouwtje is rond 1690 verdwenen. Van grote bouwhistorische waarde is een te dele ingekleurde opmeting van publieke werken uit 1942. Daarop zijn verschillende bouwfases te herkennen en inboetingen van stenen. Het toenmalige herstel is goed afleesbaar door de toepassing van machinale steen. De Waag is recentelijk gerestaureerd door architect W. Kramer en is thans in gebruik als café, verder zijn er diverse beheersdiensten ondergebracht.

Een aantal meesterproeven bevindt zich aan de buiten- en binnenkant van de hoofdtoren aan de stadszijde. Aan deze kant zijn ook twee achzijdige torentjes waar de gilden waren gehuisvest, de metselaars, de steenhouders, de pompenmakers, de leidekkers en het Lukasgilde. De poortjes van zandsteen zijn voorzien van gaaf beeldhouwwerk met attributen. De poortjes worden aan Hendrik de Keyzer toegeschreven, maar volgens Dirk is de onderbouw van de achzijdige metselaarstoren niet uit het begin van de 17de eeuw maar bij de oorspronkelijk toren gebouwd en dateert dus uit het eind van de 15de eeuw. Met de bestemmingswijziging in 1617 is wel de oorspronkelijke ingang dichtgemetseld. In de toren bevinden zich talrijke 'proeven'. Voorbeelden van geslepen metselwerk bevinden zich in de muren van de trap; op de verdieping in de 'betaalkamer' is een prachtige proef uit 1660 met getordeerde geslepen bakstenen zuilen; de toegang en de wanden van de 'gildekamer' zijn eveneens voorzien van decoraties van geslepen metselwerk; het achzijdige plafond in de toren is van steenhouders stuc, gedateerd 1753 en gesigneerd door H. Husly.

Een feit is dat thans in 2005 niemand meer in staat is tot dit vakwerk. De vraag is hoe deze meesterwerken tot stand kwamen. Interessant is de vondst in een antiquariaat door Dirk van een geschrift van Adrianus Erzey, leermeester in de wisen bouwkunde, gedrukt in 1777, met de titel 'Architectura of Bouwkonst,ten dienste van timmerlieden, metzelaars, steenhouders etc. en andere liefhebbers, die zig in dezelve begeeren te oeffenen'. Het boek bevat vele tekeningen en opgaven, en behalve het metselen van geveltjes ook negen voorbeelden met tekening en bespreking die o.a. zijn 'te vinden in 't bovenvertrek van het proefhuis'. Besproken zijn b.v. asymmetrische scheluwe vormen, van doorgangen of rondboogvensters, of afzonderlijke vormen voor zowel natuursteen als bakstenen en mallen. Daaruit blijkt dat het vooral gaat om wiskundige opgaven. De wiskunde of volgens Dirk wiskundige trucs zijn van belang of zelfs voorwaarde voor de ambachtelijke uitvoering. De kunstige metselwerken zijn uitgevoerd met zachte bakstenen, gebakken bij 800-900° Celsius i.p.v. 1100°, waardoor de stenen gemakkelijk zijn te schuren en te slijpen. Vervolgens worden de bewerkte stenen met zeer dunne voegen tot de gecompliceerde vormen gemetseld en daarna wordt het stenen oppervlak met zand en water (?) geschuurd. Soms zijn er op de voor het

Voorbeeld van een bovendeurstuk met perspectiefwerking. (Foto D. J. de Vries)

schuren moeilijker bereikbare vlakken op de individuele bakstenen nog verticale groefjes (circa 3 mm diep) zichtbaar. De lijntjes lijken op een scharreerslag. De vraag is of dit te maken heeft met de vervaardiging van de baksteen, d.w.z. dat het de afdrucken in de klei zijn van de mal of de kamstreek, of dat de groefjes een gevolg zijn van de voorbereiding en het slijpen in de beoogde vorm van de reeds gebakken steen.

Behalve bij de Waag komt dit soort specialistisch metselwerk ook elders voor. Voorbeelden van geslepen metselwerk uit de 17de-18de eeuw zijn te vinden op de gemeentewerf in Dordrecht, het Van der Perrehuis van Bourscheit in Middelburg, poortjes in Haarlem, Leiden, Delft en Utrecht.

De 'proeven' aan de Waag zijn deels wel aangetast, maar gelukkig is er nog weinig gerestaureerd. De reparaties zijn van oudere datum. Zij kunnen als voorbeeld dienen voor het belangrijke advies van David Lynch in 1875 'niet te snel repareren'. En zeer zeker zou het stralen en hervoegen van gevels in het algemeen moeten worden verboden en helemaal voor gevels en muuronderdelen zoals besproken.

Bart Klück merkt op dat er voorzichtiger met gevels zou moeten worden omgegaan. Hij doet de aanbeveling dat gevelschoonmaak en -herstel als niet subsidiabel onderhoud zou moeten worden aangemerkt om zo de vernielingen af te remmen.

Fortificaties bij Utrecht - Maritt van Zandbergen

Om haar master in de architectuurgeschiedenis en monumentenzorg te behalen heeft Maritt in juni 2005 een stageonderzoek gedaan bij de sectie Cultuurhistorie van de gemeente Utrecht. Het onderzoek richtte zich op de verdedigingswerken aan de oostzijde van de stad, met name de vier lunetten, die bescherming genieten als rijksmonumenten en genomineerd zijn voor de Unesco-werelderfgoedlijst als onderdeel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. De bedoeling was de cultuurhistorische, stedenbouwkundige en architectonische monumentwaarden te onderzoeken en richtlijnen vast te stellen voor een toekomstige bestemming van de objecten, tevens te na te gaan welke effecten herbesteding op de monumentale waarde van een verdedigingswerk hebben.

De vier lunetten zijn een onderdeel van de linie die in 1823-'28 op een lengte van 85 km is aangelegd onder leiding van ingenieur C.R.Th. Kraayhoff. De lunetten hebben de functie om bij inundaties de zwakke plekken als de Houtense weg (lunetten 1 en 2) en de Houtense vlakte (lunetten 3 en 4) af te dekken. De plattegrond van de lunetten is niet overall symmetrisch, bij 2 is dit wel het geval, zie de halveaanvorm met twee grachten en wallen op een tekening uit 1837. Uit een tekening uit de tweede helft van de 19de eeuw blijkt dat de walstructuur is gewijzigd. De belangrijkste bouwwerken op de lunetten zijn flankkazematten, die slaapkamers voor de bemanning en munitiekamers bevatten, en waarin schietgaten zijn aangebracht. Verder zijn er loodsen, kantoortjes en op een enkele lunet bunkers (1936) en atoombunkers (jaren '50 van de 20ste eeuw) aanwezig.

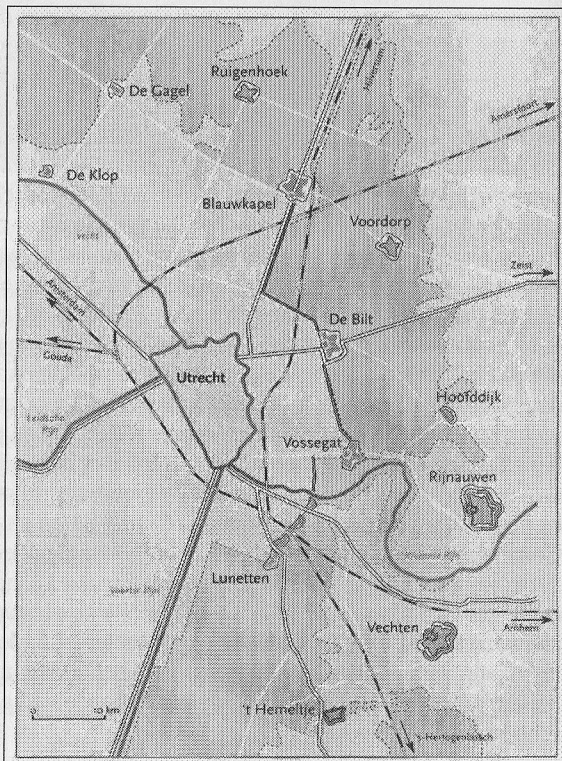
Onomstotelijk staat vast dat de monumentale waarden van de complexen van groot belang zijn. Niet alleen de aanleg en de architectonische objecten van een historische verdediging en de oorspronkelijke functie maar ook het gebied met veel groen en water vertegenwoordigen een cultuurhistorische waarde. Het gesloten en verborgen karakter van de vier lunetten is behouden gebleven. Uit stedenbouwkundig zicht is de relatie tot de omgeving verstoord door de aanleg van de spoorwegen naar Arnhem en Den Bosch en door de Waterlinieweg. Maar door de kringenwet, die pas in 1963 werd opgeheven, heeft bebouwing aan de oostzijde van Utrecht pas daarna plaatsgevonden. Later werden sport- en recreatiegebieden aangelegd en de wijk Lunetten. De relatie tot het inundatiesysteem en waterlinie is nog enigszins te herkennen, ook doordat het inundatiekanaal is behouden. Overduidelijk zijn de architectonische waarden, door de nog zichtbare walstructuren met de begroeiing en vooral door de nog aanwezige flankkazematten en de staat van de gebouwen. Concluderend moet rekening worden gehouden met een zevental aandachtspunten: 1. de oorspronkelijke functie zichtbaar te maken, 2. het gesloten en verborgen karakter te behouden, 3. de relatie tot de NHW te benadrukken, 4. de nog enigszins aanwezige relatie tot de omgeving te verbeteren, 5. de walstructuren en de begroeiing te behouden, 6. de flankkazematten te behouden, met extra aandacht voor bouwkundige details, 7. het bewaren van het groengebied als onderdeel van de ecologische hoofdstructuur.

In verband met de herbestemming beschreef Maritt een aantal fortificaties ter illustratie van een uiteenlopende aanpak. Dit varieerde bij de verschillende verdedigingsobjecten van geen onderhoud (d.w.z. laten vervallen tot ruïne), tot consolidatie, restauratie, reconstructie (b.v. van walstructuren) en verbouwing. Dit was afhankelijk van de middelen en de functie, b.v. een mogelijke bestemming zonder functie (behoud als natuurgebied), verder een bescheiden gebruik, een dominante verbouwing ter ontwikkeling van een herbestemming of een museale functie. Zo werd Fort Abcoude met een bescheiden aanpak positief beoordeeld (museale functie, consolidatie walstructuren, restauratie deel van fort), zoals ook Kort en Uitweg (kampeerterrein, consolidatie fort, onderhoud terrein). Een negatieve beoordeling kregen Werken a/d Hoofddijk in de Uithof te Utrecht (dominante herbestemming/verbouwing: laboratorium in bomvrije kazerne, aanleg botanische tuin), Lunet B in Breda (dominante herbestemming: verbouwing kantoor is reversibel, maar ontoegankelijk), Fort Tienhoven (natuurgebied zonder onderhoud: verwoesting), Werk a/d Waalswetering in Tull en 't Waal (reconstructie, museale functie, ecologische waarden verdwenen) en Steurgat (dominante herbestemming: verbouwing tot luxe appartementen).

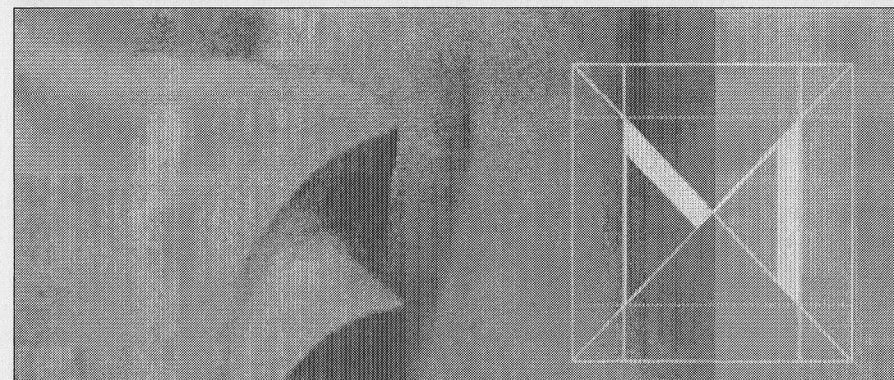
Gezien de ervaringen bij vergelijkbare verdedigingswerken moeten de algemene richtlijnen voor de toekomst zijn: 1. terughoudendheid bij het gebruik van de gebouwen, 2. het historische gegeven is basis voor alle aanpassingen, 3. bij de nieuwe functies moet een relatie tot het groen zijn, 4. het terrein heeft evenveel waarde als de aanwezige gebouwen en 5. de lunetten moeten een openbare functie krijgen.

Elisabeth Stades-Vischer

De dubbele fortenkring rond Utrecht met in blauw de inundatievelden. (Uit: Will, C., Sterk Water. De Hollandse Waterlinie, Matrijs, Utrecht 2002.)

Gefeliciteerd!

15 jaar Monumenten Advies Bureau

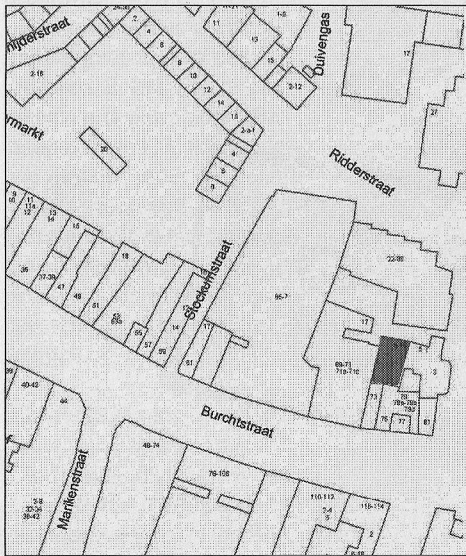
MONUMENTEN ADVIES BUREAU

10 jaar Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis

Huis Moliart dendrochronologisch gedateerd

Het is al weer bijna een jaar geleden dat in Nijmegen de grootscheepse bouwhistorische inventarisatie van de binnenstad feestelijk werd afgesloten met de publicatie 'Verborgen Verleden, bouwhistorie in Nijmegen'. Het boek werd gepresenteerd op de donateursdag van de SBN, die ter ere van deze gelegenheid in Nijmegen werd gehouden. De gemeente kondigde aan de resultaten van het onderzoek om te zetten in beleid en jaarlijks een bedrag te reserveren voor vervolgonderzoek. Het onderzoek en de publicatie moesten geen eindpunt zijn, maar het uitgangspunt vormen voor het verder bouwhistorisch in kaart brengen van de Nijmeegse binnenstad. Een gelegenheid hiertoe deed zich voor in mei 2005, toen bij een verbouwing de ruimte achter een winkel aan de Burchtstraat werd getrokken bij een horecagelegenheid aan de Hoogstraat om de hoek. De ruimte achter Burchtstraat 75, de begane grond van een vrijwel volledig ingebouwd huis, is eerder beschreven door Peter Boer begin jaren '90 toen hij kans zag om boven het verlaagde plafond van de volledig afgetimmerde ruimte een moerbalk, een korbeel en een vlak onder het korbeel afgezaagde muurstijl waar te nemen. In het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg ontdekte hij een opmeting van het pand uit 1905 van de hand van Adolph Mulder. Op grond van de balkconstructie en de tekening die Mulder van de

De ligging van het huis op het huidige kadastrale plan. (Gemeente Nijmegen)

nu afgezaagde sleutelstukken had gemaakt, werd een datering in de eerste helft van de veertiende eeuw vermoed. Vervolgens was uit archiefonderzoek, verricht door historicus Bert Thissen, gebleken dat tussen 1336 en 1343 op deze plek een nieuw huis moest zijn gebouwd in opdracht van Johan Moliart, raadshere van de hertog van Gelre. Archiefonderzoek en bouwhistorische waarneming werden gecombineerd: het ging hier mogelijk om het huis van Johan Moliart (1).

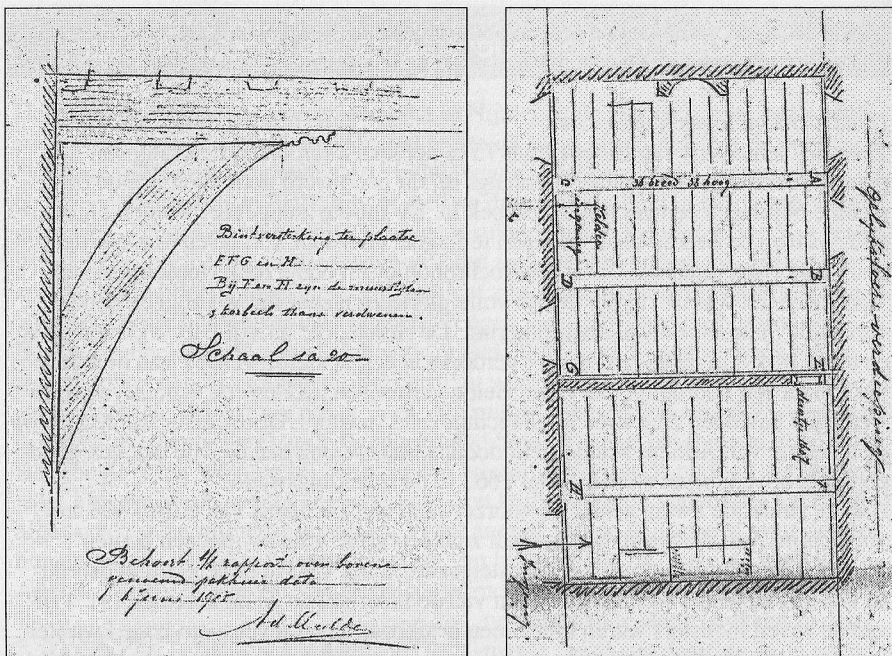
In het kader van de bouwhistorische inventarisatie van de binnenstad bezocht Boer in 2002 het pand opnieuw. Nu kon hij ook in de reeds door Mulder beschreven kelder, die in 1995 nog niet toegankelijk was. Het onderzoek van de kelder bevestigde zijn vermoeden dat het huis uit de veertiende-eeuw moest stammen. In zijn hoofdstuk

'Stadskastelen', grote stenen huizen voor de elite in Verborgen Verleden heeft hij dit onderzoek beschreven (2).

Dendrochronologisch onderzoek

Toen het achterhuis van Burchtstraat 75 in het kader van een uitbreiding van het pannenkoekenhuis Hoogstraat 3 onlangs bij dit pand werd getrokken, stelde de gemeente Nijmegen een vervolgonderzoek in. De ruimte zou geheel worden ontmanteld, waarbij de balken bloot kwamen te liggen. Hierdoor kon behalve aanvullend bouwhistorisch onderzoek ook dendrochronologisch onderzoek worden verricht. Voor het eerst was de ruimte in zijn volle glorie zichtbaar dat wil zeggen zonder verlaagde plafonds en wandbetimmering. De ruimte, die nu vijf balkvakken diep is en circa 14 x 8 m meet, was eerder verdeeld in een zuidelijk vertrek van drie balkvakken en een noordelijk van twee. Beide vertrekken hadden een schouw. Aan de westzijde bevinden zich twee hoge dichtgezette vensters. Deze zaken zijn te zien op de tekening van Adolph Mulder. Hij documenteerde ook een deurtje met een gedecoreerde bovendorpel en het jaartal 1607 in de scheidingswand.

Aan de zuidzijde kwam achter de voorzetwand een kachelnis van circa 1800 tevoorschijn. Aan de noordzijde bevindt zich een grote schouw met een houten schouw balk. Met behulp van een rolsteiger werd het 4.90 m hoge plafond bereikt en konden monsters worden genomen van de moerbalken en de korbelen (3). Vijf van de zeven monsters waren niet alleen bruikbaar, maar tevens van hoge kwaliteit. De eerste moerbalk vanaf het noorden is geheel omtimmerd. De tweede moerbalk wordt ondersteund door korbelen, waarvan de sleutelstukken aan de voorzijde zijn afgekapt. Het houtmonster uit deze balk leverde een kapdatum op in de herfst of winter van 1331. Het oostelijke korbeelstel kon omstreeks of kort na 1327 gedateerd worden en een monster uit het westelijke korbeel leverde het jaartal 1332 plus of min drie jaar op. Aan de westzijde tekent zich in het muurwerk een dichtgemaakte strook ter breedte van de verdwenen muurstijl af. Oorspronkelijk rustte de stijl ongeveer 1.40 m boven de vloer op een console van Drachenfels trachiet, waarvan zich nog een restant in de muur bevindt en brokstukken werden hergebruikt als opulmateriaal voor de verwijderde muurstijl. Links van de muurstijl tekent zich in het metselwerk een dichtgezette nis of opening af. Mogelijk is dit een later dichtgemaakte spaarnis die aan de bovenzijde met een boog beëindigd was. De kinderbalkjes aan de noordzijde van de beschreven moerbalk zijn vrij zwaar uitgevoerd, ongeveer 14 x 14 cm en ze liggen 57 cm hart op hart. De balkjes liggen boven op de moerbalk. De balkjes en de ruimte ertussen is afgesmeerd met portlandcement. De kinderbalkjes aan de andere kant zijn kleiner, 10 x 10 cm en bij de oplegging ingelaten in de moerbalken. Het lijkt erop dat deze balkjes een keer vervangen zijn, de doorsnede van de kinderbalkjes is kleiner dan de uitsparingen in de moerbalk. De opleggingen zijn pas gemaakt met vulhoutjes. De resterende twee moerbalken hebben geen korbeelstellen. Deze zijn er ook nooit geweest, er zijn namelijk geen sporen van pengaten of toognagels. De balken zijn

Links, korbeel met sleutelstuk en moerbalk van de verdiepingsvloer door Adolph Mulder 1905. Rechts, plattegrond van de begane grond en balklaag van de verdiepingsvloer door Adolph Mulder 1905. (Archief Rdmz)

voorzien van rijk gedecoreerde sleutelstukken, die aan de westzijde een geheel vormen met het worteleind. Twee houtmonsters leverden een datering op van 1578. De resultaten van het dendrochronologisch onderzoek bevestigden de eerdere vermoedens. We kunnen nu met zekerheid zeggen dat de ruimte achter Hoogstraat 3 daadwerkelijk tot de woning van Johan Moliart heeft behoord. Van het huis van Moliart zijn in ieder geval de kelder en de begane grond nog voorhanden (4).

Johan Moliart

Johan Moliart, proost van het kapittel van Sint-Walburg te Arnhem heeft Reinoud II van Gelre (graaf vanaf 1326, hertog vanaf 1343, overleden in 1343) jarenlang op het hoogste niveau gediend.

Volgens de archieven moet het stenen huis of 'stadskasteel' aan de Burchtstraat zijn gebouwd tussen 1336 en 1343. Tussen 1332 en 1336 koopt Moliart namelijk een drietal aan elkaar grenzende percelen op de hoek Burchtstraat/ Hoogstraat. Uit een oorkonde van zeven jaar later (1343) blijkt dat de drie oude huizen zijn vervangen door een nieuw stenen huis. Na de val van Moliart in 1343 is het huis in bezit

gekomen van de nieuwe hertog, die het waarschijnlijk enige tijd als woonhuis heeft gebruikt. In ieder geval bestaat er een document waaruit blijkt dat de grote kelder onder het huis enige tijd dienst heeft gedaan als hertogelijke wijnkelder. De resultaten van het dendrochronologisch onderzoek komen overeen met de bouwperiode, die het archiefonderzoek heeft opgeleverd.

Er is veel informatie over Moliart beschikbaar dankzij kroniekschrijver Hendrik van Herford (overleden 1370), die hem beschrijft als vertrouweling van Reinoud en als een wijs en briljant man die door grootschalige ontginningen met name op de Veluwe en in het Rijkswald de inkomsten van zijn heer met meer dan de helft wist te vergroten. Volgens van Herford beschermde Moliart hertog Reinoud, die een zwak verstand had, door hem af te schermen van het openbare leven. Bovendien hield hij hem weg bij zijn vrouw, de Engelse koningsdochter Alianora, uit angst dat Reinoud door gemeenschap met haar verstandelijk nog verder zou verzwakken. Dit kwam hem te staan op de vijandschap van Alianora, die wordt gekarakteriseerd als een losbandige en manzieke vrouw. Na de dood van de hertog in 1343 liet zij Moliart voor het gerecht slepen en eiste de doodstraf. Zij beschuldigde hem - volgens van Herford ten onrechte - van misbruik van het hertogelijk zegel en van verrijking van zichzelf en zijn verwanten ten koste van de hertog. Bovendien had hij beweerd dat zij aan lepra leed. Om te bewijzen dat dit niet waar was, scheurde zij in het Valkhof te Nijmegen haar kleed open en ontblootte zichzelf. Ook wees zij op haar twee zontjes onder de uitroep, dat zij er daar meer van had kunnen hebben gehad, wanneer Moliart haar niet de voet had dwars gezet. Omdat sommige aanzienlijke personen voor Moliart in de bres sprongen, werd de doodstraf omgezet in gevangenisstraf. Ook verloor hij al zijn bezittingen. Moliart wist na een tijdje te ontkomen naar Brabant, waar hij al snel een hoge positie innam aan het hertogelijk hof. Hij arrangeerde in 1347 een huwelijk tussen Maria, dochter van hertog Jan III van Brabant en Reinoud III van Gelre, de zoon van zijn overleden heer. Hiermee wist hij zich aan de greep van Alianora en haar tweede man te onttrekken. Toen Reinoud III na het regentschap van zijn moeder daadwerkelijk ging regeren, werd Moliart in ere hersteld en werden hem zijn bezittingen teruggegeven.

Hoewel van burgerlijke afkomst was Moliart na Reinoud II de machtigste man van het land en de belangrijkste man aan het hof van Gelre. Hij was rentmeester en daarna kanselier. Deze functie bekleedde hij daarna ook aan het Brabantse hof. Moliart was tevens rector van de Sint Nicolaaskapel op het Valkhof. Er zijn van Moliart twee testamenten bewaard gebleven. Hieruit blijkt de enorme welstand, die hij gedurende zijn loopbaan wist op te bouwen. Naast zijn eigendommen in Utrecht, Arnhem en Zaltbommel had hij diverse bezittingen in Nijmegen en omgeving, waaronder het stadshuis aan de Burchtstraat. Het feit dat hij bij zijn dood in 1356 testamentair weer over zijn Gelderse goederen kon beschikken bewijst bovendien dat hij eerherstel moet hebben gekregen (5).

Functie van het huis

De hertogen van Gelre hadden in deze tijd nog geen vaste verblijfplaats. Onder Reinoud II neemt het belang van Nijmegen als Gelders politiek centrum flink toe. Het is daarom verklaarbaar dat Moliart in Nijmegen een groot huis liet bouwen en in de omgeving veel bezittingen vergaarde. Johan Moliart was als burgerzoon een verbindingsschakel tussen de Gelderse steden onder aanvoering van Nijmegen en de hertog van Gelre. In die zin is de plaats van zijn huis symbolisch: aan de rand van de stad, langs de toegangsweg naar de burcht, dichtbij het hertogelijke Valkhof. Het huis fungeerde als verlengstuk van de burcht. Er werden hertogelijke oorkonden en brieven geschreven, wellicht werd hier het hertogelijk zegel bewaard waarvoor Moliart als kanselier verantwoordelijk moet zijn geweest. Het is daarom niet overdreven te stellen dat dit huis bij gebrek aan een vaste residentie in Gelre en aan een daarbij horende permanente behuizing voor het centrale bestuur dienst heeft gedaan als officieuze kanselarij.

Betekenis van het huis

Er waren meer voorbeelden van dergelijke 'stadskastelen', grote stenen huizen die in de dertiende en veertiende eeuw werden gebouwd voor de elite dichtbij Het Valkhof in de omgeving van de Burchtstraat en de Ridderstraat. Toen in de loop van de zestiende eeuw de straatwanden werden volgebouwd met aaneengesloten panden, raakten deze van oorsprong vrijstaande huizen geheel omsloten door jongere bebouwing en waren ze vaak enkel nog toegankelijk via smalle steegjes. Dit was ook het geval bij het huis van Johan Moliart. De meeste huizen zijn verloren gegaan bij de sloop van de Benedenstad. Bij opgravingen in het kader van de aanleg van de parkeergarage aan de Eiermarkt zijn fundamenten en beerputten van aanzienlijke huizen vrijgelegd en geanalyseerd. (6). Enkele jaren geleden werd er in het kader van de eerder genoemde inventarisatie op circa 10 meter boven het maaiveld een muurfragment met een spitsboogfries aangetroffen (Eiermarkt 18, achter Burchtstraat 53).

De omvang en de compleetheid van het veertiende-eeuwse casco, de precieze datering, de functie en het feit dat er zoveel bekend is over de oorspronkelijke eigenaar maken het huis van Johan Moliart uniek voor Nijmegen (7).

Hettie Peterse en Peter Boer

Bronnen en literatuur

Bert Thissen, m.m.v. Peter Boer, Johan Moliart (+1356), Gelders rentmeester en raad gezien vanuit Nijmeegs perspectief, in: *Jaarboek Numaga* 1995, 23-52)
Peter Boer, 'Stadskastelen', grote stenen huizen voor de elite, in: Hettie Peterse (red.), *Verborgene Verleden. Bouwhistorie in Nijmegen*, 56-67. Mede gebaseerd op de bouwhistorische rapportage van Buro 02, teksten Wijnand Bloemink, in het ka-

der van het onderzoek 'Verborgene Verleden' van de Gemeente Nijmegen. Dendrochronologische dateringen door Pressler GmbH Planung und Bauforschung Recklinghausen. Er zijn geen monsters genomen van de kinderbinten, omdat deze in eerste instantie niet ontmanteld zouden worden.

De eerste en tweede verdieping waren niet toegankelijk. De bovenste verdieping is in 1919 gebouwd, waarbij de kapconstructie, die op een schetsje van A. Mulder is te zien, is gesloopt.

Thissen 1995.

H.H.C.C. Clevis, *Investigations into the historical topography and developments of the Lower Town between 1300 and 1500*, Utrecht 1990

Geïnteresseerden kunnen bij de Gemeente Nijmegen het bouwhistorisch rapport (digitaal) opvragen.

De gedateerde balklaag met kinderbinten en korbeelstel. (Foto Gem. Nijmegen)

De restanten van de wereldberoemde abdij van Cluny. (Foto D.J. de Vries)

Arbeitskreis für Hausforschung 2005

Oude huizen

Op 15 oktober j.l. presenteerde Nijmegen in de pers de vondst van het 'oudste stenen huis van Nederland', daterend van kort na het begin van de jaartelling. Het is de vraag deze claim rekening houdend met andere vondsten van Romeinse huizen of villa's bezuiden de voormalige *limes*. Het gaat om een natuurstenen fundament en er zijn zeker (veel) oudere vondsten van prehistorische houten huizen bekend. We gunnen het door oorlog en sanering geteisterde Nijmegen graag een primeur, maar wat is de betekenis van een dergelijke restant? Onder de oudste huizen treffen we dikwijls combinaties van steen- en vakwerkbouw aan –het gebruik van leem kan daar ook op wijzen- zowel in de Romeinse tijd als de middeleeuwen kort na 1000.

Dat laatste werd duidelijk tijdens het jaarlijkse congres van de *Arbeitskreis für Hausforschung* dat begin oktober in Cluny (Fr) werd georganiseerd. Met de Franse revolutie werd het moederklooster van de Benedictijnen grotendeels gesloopt, maar daarvoor kwam de *Arbeitskreis* niet bijeen, want in Cluny zijn inmiddels 148 huizen bekend met een romaanse oorsprong. Het onderzoek is verricht door een Franse generaal, Pierre Garrigou Grandchamp, samen met het Centre d'Études Clunisiennes (Jean Denis Salveque) en ondersteund door enkele Duitse onderzoekers (Bernard Flüge en Imo Beier) die zorgden voor *Deutschgründliche steingerechte Vermessungen*. Het gaat in Cluny om bescheiden, natuurstenen bouwsels, dwars van opzet met één grote opening voor een winkel of werkplaats op de begane grond en daarnaast een deur die via een stenen trap toegang geeft tot de meer private eerste verdieping. Hier bevindt zich ook het enige decoratieve steenhouderswerk: een sierlijke vensterarcade op zuiltjes die verwant zijn aan de hoofdfasen van de abdij en waarvan de datering tevens samenhangt met de toegepaste natuursteensoort. De begane grond is meer naar achteren nogal duister. Hooguit viel er wat licht door smalle, verticale spleten naar binnen. De zwartberoete balklaag rust op een onder-slag in het midden en op een ingemetselde plank of randbalk aan de zijkanten. Dit hout leverde de vroegste (dendrochronologische) dateringen: eind 11de eeuw komt regelmatig voor, terwijl decoraties (op de verdieping) en kapgebinten uit de eerste helft van de 12de eeuw kunnen dateren. Dit alles vormde een prachtige opmaat voor het eigenlijke thema van de *Tagung*, namelijk Europese huizen van 1250 tot 1350. De breukstenen muren met kantblokken en de balklagen (enkelvoudig) van romaanse huizen verschillen weinig van elkaar, of het nou Frankrijk, Zwitserland, Engeland, Duitsland of de Lage Landen betreft. Meer landinwaarts kennen onze burens nog diverse exemplaren bijvoorbeeld te Gent en in het Rijnland. Het meest verwante voorbeeld uit die periode is de voormalige Proosdij van St. Lebuinus te Deventer uit ca. 1130. Dit massieve, drie bouwlagen hoge natuurstenen gebouw lijkt op die in het Rijnland en bevat hergebruikt eikenhout dat in het genoemde jaar

De Franse generaal, Pierre Garrigou Grandchamp geeft tekst en uitleg bij een van de prachtige huizen. (Foto D.J. de Vries)

gedateerd kon worden. Misschien was de oorspronkelijke functie die van een overwelfde poort met een uitwendige trap naar de verdieping terwijl pas de tweede verdieping een aantal tweelichtvensters met deelzuiltjes bevat. Dit gewrocht hebben we in 1993 bestempeld als 'oudste huis van Nederland' maar kwam tijdens het congres in Cluny verder niet ter sprake. Uit Nederland werden voorbeelden van bakstenen, stedelijke huizen getoond door Jan Dröge en Frank Haans, respectievelijk voorbeelden uit Leiden en Arnhem. Met dateringen rond het midden de 14de eeuw schommelen ze op de eindgrens van het beoogde thema. Naast Deventer hadden wellicht opnieuw de oudste huizen van Utrecht opgevoerd kunnen worden, maar daarover is de AHF reeds in 1988 geïnformeerd. Nieuw was de voordracht van Wim Boerefijn die via een Europese verkenning een over-

zicht gaf van nieuw gestichte steden in de genoemde periode. Het lijkt gewaagd, toch zijn er overeenkomsten in het stratenpatroon tussen Nederland en Italië te herkennen, zo ook in de kavels die de inrichting van deze steden hebben bepaald. Dat er 17 Nederlanders onder de 135 deelnemers waren, zegt iets over onze fascinatie voor de middeleeuwen.

Het valt op dat het huizenonderzoek buiten Nederland veelal gevoed wordt door inspanningen van archeologen. Het gaat dan om documentatie van de onderste (kelder)zone, half in en boven de grond, zoals ook van veel verwoeste Duitse steden en de stad Nijmegen bekend is. Presentaties over Namen en Friburg (Ch) waren daarvan duidelijke exponenten. Het gaat daar om stenen huizen maar ook de aanwezigheid van vakwerkconstructies elders kan niet los gezien worden van een steenachtige oplegging die zorgde voor duurzaamheid.

Konrad Bedal toonde de verspreiding en de verschijningsvorm van de oudste vakwerken in Duitsland. Er doet zich wat de 13de eeuw een opmerkelijke concentratie

voor in Zuid-Duitsland, terwijl in het Noorden –waartoe ook Nederland te rekenen valt– pas na 1350 nauwkeurig gedateerde voorbeelden opduiken. Vanwaar de anciënniteit van het Zuiden? Hoewel men daar over relatief veel 13de-eeuwse voorbeelden beschikt, gaat de ouderdom daarvan niet verder terug dan circa 1250. Daarmee lijkt de aanname bevestigd dat zich in de 13de eeuw een revolutie heeft voltrokken die Europa collectief van instabiele 'wegwerphuizen' tot duurzaam construeren heeft gebracht. In onze streken maakte het huis met ingegraven posten plaats voor stabiele houtskeletten maar in bergachtige gebieden hield men langer vast aan de stapel- of blokbouw in hout. In Zwitserland en Noorwegen bijvoorbeeld zijn nog houten gebouwen bekend uit de 12de eeuw. Dankzij bijzondere klimatologische omstandigheden aanschouwen we hier bouwsels die voorafgingen aan de constructieve revolutie die zich in de 13de eeuw zou voltrekken.

De *Arbeitskreis* is in 2006 te gast in Quedlinburg en zal in 2007 het interessante Frans-Duitse overgangsgebied van de Elzas (Wissembourg) aandoen. In 2008 staat Beieren op het programma maar in 2009 mag Nederland weer tonen wat het waard is. Het inmiddels met vele bouw- en architectuurhistorici versterkte Bureau Monumenten en Archeologie te Amsterdam zal dan optreden als gastheer.

Dirk J. de Vries

'Naar aanleiding van een advies'

Inleiding: een raadsadvies

In december 2004 vroeg de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap aan de Raad voor Cultuur een advies over een nieuw op te zetten erfgoedselectiebeleid voor het gehele erfgoedveld. Vooruitlopend op dit Advies trad op 23 juli 2004 de tijdelijke beleidsregel aanwijzing beschermde monumenten in werking. Met deze tussenstop werd de instroom van nieuwe monumentaanvragen ontmoedigd om zo ruimte te scheppen om vóór 1 januari 2006 tot een nieuw selectiebeleid te kunnen komen. Deze datum is inmiddels bijgesteld tot medio 2007.

April 2005 werd het eerste algemene deel van dit Advies gepresenteerd, op 26 september gevolgd door deeladviezen voor de sectoren musea, archieven en monumenten & archeologie. Dat laatste Advies heeft hier onze bijzondere aandacht. Een reactie van de staatssecretaris op dit Advies zal niet lang meer op zich laten wachten en op dit moment wordt zowel op het departement als bij de nieuwe Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM) aan de opzet van een nieuw erfgoedselectiebeleid gewerkt.

Daarom hieronder naar aanleiding van dit Advies enkele gedachten op persoonlijke titel in de vorm van een betoog in drie delen. In het eerste stuk komen de zaken die

van de hoofdzaak afleiden kort aan de orde, gevolgd door de centrale kwestie van herselectie van het monumentenbestand met nadruk op een monumentenbalans, authenticiteit en categorisering, en tenslotte de bouwhistorische implicaties voor de aanwezige bouwhistorische waarden en potenties, gekoppeld aan een aanzet tot bouwhistorische visie om op het aanstaande nieuwe selectiebeleid in te kunnen spelen.

Complicaties

In een tijd dat er een nieuw subsidiebeleid geïmplementeerd gaat worden, de fusie van de RDMZ en ROB tot een nieuwe rijksdienst zijn definitieve beslag moet gaan krijgen en de taken van de recent opgerichte Rijksinspectie voor de Monumentenzorg (RIM) nog niet aan iedereen duidelijk zijn, had de timing wellicht beter gekund. Dit neemt niet weg dat een samenhangende en actuele visie op de aard en samenstelling van de Rijkslijst al jaren node gemist wordt. Op de portee van het in 1999 gestarte project Actualisering Monumenten Register (AMR) kom ik hieronder nog kort terug.

Drie, of mogelijk vier, relatief recente ontwikkelingen compliceren dit toch al ingewikkelde onderwerp dat selectie is: politiek, juridificatie, ontwikkeling en verbreding. Wat zou de *politieke implicatie* van een nieuw erfgoedselectiebeleid kunnen zijn? De staatssecretaris schrijft in haar adviesaanvraag: 'Maar zoals ik in mijn beleidsnota *Meer dan de Som* heb geconstateerd, komt er steeds meer en steeds meer andersoortig erfgoed bij, nemen de beheerslasten navenant toe en zijn de opvattingen over wat behoudenswaardig is in de loop van de tijd veranderd. Ik constateer dat een actueel en afgewogen antwoord op dit alles ontbreekt en dat hier en daar de rek uit het systeem is waarmee we de instandhouding van het erfgoed trachten te realiseren [...] Ik wil het selectiebeleid met betrekking tot het cultureel erfgoed herijken en expliciteren en wel zodanig dat er kritisch gekeken kan worden naar het erfgoed waarvoor de rijksoverheid in enigerlei vorm verantwoordelijkheid draagt en respectievelijk zou moeten dragen. En dat met een open oog voor wat realistisch is'. Is het genoemde gebrek aan rek en realisme een voorteken voor een verkapte bezuiniging, of is dit mogelijk juist een kans tot verbetering?

Speciaal voor de bouwhistorici: met de hier genoemde herijking wordt herijking binnen de bestaande Rijkslijst bedoeld en niet de door vele bouwhistorici zo gewenste herselectie van oude binnensteden, waarvan recente projecten in Nijmegen en Zwolle voorbeelden zijn. Ook staat het in 2001 gestarte project Wederopbouw (1940-1965) relatief los van een nieuw te ontwikkelen selectiebeleid.

Eén van de belangrijkste complicerende factoren op dit moment is de immer toememende *juridificatie van het monumentenselectieproces*. Waar rond 1970 de archetypische redengevende beschrijving 'Pand met lijstgevel' voldeed als beschrijving en als waardering en bovendien alles op het betreffende kadastrale perceel beschermd werd, heeft nadere jurisprudentie onder meer bewerkstelligd dat voor bescherming de onderdelen ook expliciet benoemd moeten worden. Bij aanvragen voor nieuwe monumenten is inmiddels ook een juridisch netwerk gesponnen, waarbij eerst nagegaan moet worden of het pand al in de MIP beschreven was, waarom het niet in het MSP is meegenomen

men en of de aanvraag van vóór de tussenstop dateert. Kortom, een veelheid aan juridische regels die van de inhoud afleiden. Dit is één van de redenen van het beperkte succes van de AMR. Op juridische gronden mochten de bestaande - vaak zwaar verouderde - redengevende omschrijvingen niet door betere vervangen worden en bleef de opschoning van het bestand beperkt tot die monumenten die vanwege een calamiteit niet meer bestonden of inmiddels op waren gegaan in een groter geheel. Vervolgens is veel aandacht gaan zitten in de juiste plaatsbepaling (middels GPS) van alle beschermde rijksmonumenten en andere 'uithoudelijke' gegevens als eigenaars, hypotheekhouders etc. Zo kunnen we via de Kennisinfrastructuur CultuurHistorie op het web (www.KICH.nl) te weten komen waar alle rijksmonumenten zich bevinden, maar daarmee weten we nog niet *waarom* ze nu op die lijst staan.

Verder zijn er nog twee andere complicerende zaken. Een daarvan is *behoud door ontwikkeling*, hét speerpunt van de in 1999 gepresenteerde Nota Belvedere die sterk bepalend is geweest voor het denken over monumentenzorg in de laatste jaren. Centraal staat een doorgroeivisie met veel aandacht voor herbestemmings-vraagstukken, herontwikkeling, haalbaarheid en instandhouding. Op zich een nuttige invalshoek, maar wel een die zich vooral op de 'doe-vraagstukken' van de instandhouding richt, waarbij de vraag naar de intrinsieke waarde van het betreffende monument sterk op de achtergrond is geraakt. Soms moet daarbij zelfs de vraag gesteld worden of het betreffende monument na zijn herontwikkeling nog wel monumentwaardig is. Problematisch is dat door het doe-karakter van deze strategie het zicht op het geheel verloren dreigt te gaan. Dit wordt versterkt door de momenteel nogal in zwang zijnde 'convenant-afspraken' over grotere gebieden (Kema-terrein, Stork-terrein etc.) waardoor de waardebeoordeling van de afzonderlijke objecten uitgesteld wordt tot de afronding van het gehele project. De Belvedere zou eigenlijk letterlijk opnieuw beklommen moeten worden om voorbij de pragmatische horizon kijkend tot een nieuw inhoudelijk overzicht te komen.

De laatste complicerende factor is die van de *verbreding* en deze heeft zowel een 'uithoudelijke' als een inhoudelijke component. De monumentenlijst bestaat al lang niet enkel meer uit kerken en kastelen, maar ook uit molens, woningen en boerderijen, alsmede schansen, sluizen, fabrieken. Het gaat om een enorme hoeveelheid afzonderlijke objecten of beperkte complexen (landhuis met tuinaanleg en theekepel), terwijl de trend al enige jaren is om vooral de grote lijnen in beschouwing te nemen, ruimtelijke verbanden te herkennen, structuren te zien etc. Niet dat door de bank genomen met deze meer integrale visie veel mis is, maar niet zelden wordt wat badinerend gedaan over al die afzonderlijke 'objectjes' en wordt vergeten dat grotere verbanden pas meerwaarde gaan vertegenwoordigen op basis van een goede kennis van de samenstellende objecten zelf.

Verbreding kent ook een inhoudelijke component. Dit openbaart zich op het moment dat hele verdedigingslijnes zich als beschermenswaardig gaan aandienen, of meer historisch-geografische zaken dat doen, zoals de zeventig in de nota Belvedere genoemde gebieden (waaronder het Reestdal en de Langstraat). Ook onderdelen van het cultuur-

landschap als dijken (Westfriese Omringdijk, Skrédyk), dan wel schapendriften, houtwallen, brinken etc. zijn niet meer als een 'puntobject' te beschouwen.

Monumentenbalans

Pas wanneer bovengenoemd kluwen aan externe complicaties resoluut terzijde geschoven wordt, kan gericht naar de *rijkslijst* gekeken worden, het vastgestelde register van de beschermde onroerende monumenten, aangewezen in het kader van de Monumentenwet 1988. Deze al sinds 1940 bestaande lijst wordt beheerd door de RDMZ (en straks de RACM). Zij is daarmee in feite de beheerder van een collectie objecten, aangewezen vanwege hun schoonheid, betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde; objecten die het Rijk dan wel niet zelf in eigendom heeft, maar waarop ze vanwege een wettelijke bevoegdheid door middel van een (gedecentraliseerd) vergunningstelsel wel een duidelijke invloed uitoefent.

Hoewel de diverse monumententaken inmiddels gedecentraliseerd zijn, moet mijns inziens de samenstelling van de rijkslijst een onvervreemdbare rijkstaak blijven, want enkel het rijk (met advies van externe deskundigen) heeft het overzicht - de Belvedereblik - om op landelijk niveau te kunnen bepalen en vervolgens vast te stellen wat een rijksbeschermingswaardig is.

Per 31-12-2004 omvatte de *collectie* 51.048 rijksmonumenten die over een periode van ruim zestig jaar zijn aangewezen. In het Advies wordt terecht geconstateerd dat inmiddels is gebleken dat in de samenstelling van de rijkslijst een serieuze scheefgroei is opgetreden. Veel gebouwde monumenten zijn enkel op grond van hun exterieur geselecteerd en niet op grond van hun bouwhistorische waarde. Een substantiële hoeveelheid van vooral woonhuismonumenten werd kort na de eerste Monumentenwet van 1961 aangewezen, vaak als 'ankermanumenten' ter versterking van de toen nog in proces zijnde aanwijzing van beschermde stads- en dorpsgezichten. De meeste van de ruim 33.000 woonhuismonumenten vallen in deze categorie. Ook de laatste aanwas, de selectie rijksmonumenten uit de periode 1850-1940, is door de decentrale uitvoering van de selectie en tussentijdse aanscherping van de criteria onevenwichtig.

Behalve scheefgegroeid is de collectie vooral ondoorzichtelijk. Op geen enkele wijze is nu te bepalen of de collectie een *representatieve afspiegeling* vormt van de cultuurhistorisch meest waardevolle objecten in ons land. Tot nu toe heeft alle aandacht zich gericht op de waardering en selectie van mogelijke nieuwe monumenten (artikel 3), om vervolgens deze nieuw geselecteerde pareltjes aan een schier oneindig snoer te rijgen. Dit is vergelijkbaar met een museumconservator die al zijn tijd op veilingen doorbrengt, maar nauwelijks weet wat er zich in zijn eigen depot bevindt.

Deze verstofte huidige situatie schreeuwt om een bestandscatalogus, waar op wetenschappelijk verantwoorde wijze de bestaande collectie nog eens kritisch wordt doorgelicht en een aantal kerngegevens (opnieuw) worden vastgesteld.

De ROB heeft dit probleem voor zijn archeologische monumenten al een aantal jaren geleden onderkend en de in 2002 verschenen Archeologiebalans opgesteld. Hierin is methodisch op een voorbeeldige wijze gekeken naar de bekende en potentiële archeo-

logische waarden en is de spreiding in plaats, tijd en type vastgesteld. Dit voorbeeld zou op korte termijn door een *Monumentenbalans* gevolgd moeten worden; een sine qua non om tot een stroomlijning van de bestaande rijkslijst te kunnen komen. En dat is iets anders dan de door de Raad in zijn Advies bepleite Erfgoedbalans, die hij ziet als een 'globaal overzicht van die archieven, bestanden, collecties, gebouwen en landschappen die, afgaand op de historisch-maatschappelijke analyse als (potentieel) waardevol kunnen worden aangemerkt..' en die '.. inzicht zou moeten geven in aard, omvang en conditie van het totale bestand aan (potentieel) erfgoedmateriaal in ons land en daarmee als kompas kunnen fungeren bij de vormgeving en uitvoering van een dynamisch waarderingsbeleid'. Dit zal mijns inziens in een veel te globaal stuk resulteren, terwijl de rijkslijst juist is gebaat met een nauwgezette analyse van het monumentenbestand naar analogie van de Archeologiebalans.

Mijns inziens zouden via een 'quick-scan' alle bestaande rijksmonumenten doorgelicht moeten worden op een eindig aantal kerngegevens, zoals ouderdom (kern, gevel, belangrijke verbouwingen), stijl, constructie en type, alsmede, waar mogelijk, architect en opdrachtgever. Omdat hieraan bij de AMR geen systematische aandacht besteed is, kan dit project hier slechts een minimale bijdrage leveren. Op basis van de door de AMR verzamelde beeldgegevens in combinatie met de informatie uit de serie *Monumenten in Nederland* die inmiddels het gehele land beslaat, zou een dergelijke 'quick-scan' de basis voor een monumentenbalans kunnen gaan vormen. Uit deze balans zal blijken welke categorieën, regio's, tijdsperiodes, stijlen bouwgroepen over- en ondergewaardeerd zijn. Pas op grond van deze basisgegevens is het immers mogelijk om de meest eenvoudige inhoudelijke vragen aan de collectie te stellen, zoals: hoeveel raadhuisen zijn rijksmonument, en hoeveel dateren daarvan uit de 17de eeuw, of: hoeveel doopsgezinde of gereformeerde kerken staan op de lijst, dan wel: zijn alle belangrijke neogotische kerkenbouwers op een representatieve wijze vertegenwoordigd, of: hoeveel kastelen, kasteelruïnes en archeologisch beschermde kasteel-sites zijn er beschermd?

Authenticiteit en herijking

Om de scheefgegroeide rijkslijst te kunnen stroomlijnen is *herijking* nodig. Daartoe dienen alle op dit moment beschermde objecten opnieuw aan de bestaande selectiecriteria getoetst te worden: architectuurhistorische, stedenbouwkundige en cultuurhistorische, alsmede gaafheid en zeldzaamheid. Vooral de beide laatste criteria verdienen in dit verband extra aandacht (en worden in het Advies authenticiteit en representativiteit genoemd).

Op basis van een monumentenbalans kunnen globale uitspraken over de *representativiteit* (zeldzaamheid) gedaan worden in de trant van hoeveel stations als rijksmonument zijn aangewezen, hoe deze over het land zijn verdeeld en welke categorieën nog ontbreken. Op de verfijning hiervan kom ik hieronder nog kort terug.

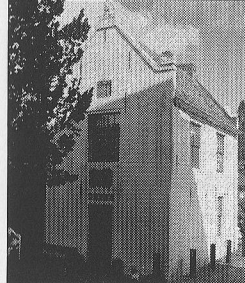
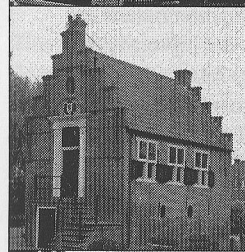
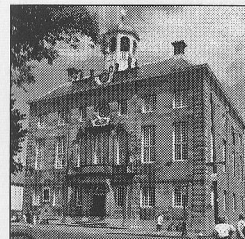
Voor de bepaling van de *authenticiteit* zouden bij de quick-scan, die als basis voor de monumentenbalans dient, van elk object naast kerngegevens over plaats, tijd, stijl en

type, ook gegevens over de mate van gaafheid meegenomen moeten worden. Gaafheid is echter een moeilijk criterium en authenticiteit niet minder. Bij gaafheid wordt inmiddels dikwijls onderscheid gemaakt tussen 'intrinsieke' gaafheid en 'procesmatige' gaafheid. De Van Nelle-fabriek in Rotterdam kan als een intrinsiek gaaf gebouw beschouwd worden en een woonhuis met oude kap, 19de-eeuwse gevel en begin-20ste-eeuwse winkelpui als voorbeeld van procesmatige gaafheid. Deze tweedeling kan ook op het begrip authenticiteit toegepast worden, maar welk soort authenticiteit wordt nu eigenlijk bedoeld? In het Advies staat: 'Authenticiteit gaat over de mate van oorspronkelijkheid, zowel in materiaal als in concept, maar ook over het oorspronkelijke gebruik'. Deze toelichting lijkt me niet precies genoeg om zoiets als 'beeldauthenticiteit' uit te sluiten; een herbouwde trapgevel zoals op een oude afbeelding staat, geeft een authentiek beeld maar is wel uit nieuw materiaal opgetrokken. Zo is er in bepaalde kringen ook sprake van 'visuele authenticiteit', waarbij vervangende materialen die 'bijgekleurd' worden een authentiek beeld opleveren. Dit wijkt af van wat hierover in het Charter van Venetië (1964) gezegd wordt: '.. verdwenen gedeelten .. moeten echter duidelijk van de originele gedeelten te onderscheiden zijn zodat er geen vervalsing optreedt van de artistieke en historische informatie'. En hoewel het in 1994 vastgestelde 'Nara Document on Authenticity' een ruimere interpretatie van de definitie van authenticiteit voorstaat, lijkt mij dat er vooral getoetst moet worden op de *authenticiteit van structuur en bouwsubstantie*. Met andere woorden de constructiewijze en materiaalgebruik van het 'achief in weer en wind' dat gezamenlijk de rijksmonumentenlijst vormt, dient centraal gesteld te worden.

Hersselectie en categorisering

De bovengeschetste bottom-up benadering door een quick-scan die leidt tot een monumentenbalans, en daarmee tot een beter inzicht van de herijkte individuele monumenten, impliceert een project waar enkele jaren mee gemoeid zal zijn.

In het Advies pleit de Raad voor een fundamenteel andere benaderingswijze en wel een top-down benadering, waarbij een commissie van deskundigen op basis van het criterium 'algemeen erkend, (inter-)nationaal belang' vanuit huidige opvattingen en perspectief een lijst opstelt met *evidente* rijksmonumenten. Ook deze benaderingswijze, waarvoor nog een plan van aanpak ontwikkeld moet worden, zal naar verwachting toch enkele jaren beslaan. Volgens de Raad moeten 'hersselectie en herijking resulteren in één representatief en breed gedragen lijst van rijksmonumenten die als geheel de belangrijkste gebeurtenissen, ontwikkelingen en perioden in de ontwikkelingsgeschiedenis van Nederland markeren'. Voorwaar geen geringe taak. Maar de wijze waarop het gesteld is, heeft iets van 'we gaan iets nieuws beginnen'. Het lijkt me onverstandig om een top-down benadering geheel los te zien van de al bestaande rijkslijst, al is het maar vanwege de benodigde 'compatibiliteit' tussen wat nieuw wordt en oud was. Het feitelijke belang van deze uitspraak van de Raad is vooral gelegen in de opening die geschapen wordt om tot een *categorisering* te komen. In de conclusies staat immers duidelijk dat naast het opstellen van een groep evidente rijksmonumenten 'het

Stad en raadhuisen:
Enkhuizen (1686-'94)
De Rijp (1630)
Spanbroek (1598)
Schermmerhorn (XVII)
(Foto's R. Stenvert)

huidige bestand vervolgens herijkt moet worden op basis van een vooraf goedgekeurde aanpak, methodiek en planning'.

Om hieronder alvast een voorschot op een nadere uitwerking te nemen, kan ik me goed voorstellen dat de top-down benadering, *in combinatie* met de bottom-up benadering van de quick-scan, binnen enkele jaren tot een herijkte en gestroomlijnde rijkslijst kan leiden. De top-down benadering zal mijn inziens uiteindelijk leiden tot een A-categorie, of, in meer moderne bewoordingen, tot een *canon* van de Nederlandse architectuur, bestaande uit monumenten met een ijkwaarde, schakelwaarde en/of symboolwaarde. Deze laatstgenoemde drie waarden zijn de criteria van de Wet tot behoud van cultuurbezit (WBC) uit 1984 en waarmee ook gewerkt wordt in het recente rapport *Van object naar samenhang* van de werkgroep Onroerend/roerend waarbij de RDMZ nauw bij betrokken was.

Ijkwaarde staat voor een (inter-)nationaal erkend markeringpunt met een wezenlijke bijdrage in het onderzoek of de kennis van andere belangrijke gebouwen van kunst of wetenschap, schakelwaarde voor een wezenlijk element in de ontwikkeling van de wetenschapsbeoefening, met inbegrip van de beoefening van de cultuurgeschiedenis, en symboolwaarde voor een duidelijke herinnering aan personen of belangrijke gebeurtenis uit de vaderlandse geschiedenis.

Naar mijn persoonlijke mening, en dan doe ik een gedurfde schatting, zou het bij deze A-categorie om een orde van grootte van vijf tot tienduizend rijksmonumenten kunnen gaan.

Een canon op basis van welke criteria dan ook samengesteld, kan niet bestaan zonder context, zonder een cultuurhistorische *ruggengraat* van de Nederlandse gebouwde indentiteit. Topmonumenten als het Amsterdamse raadhuis op de Dam en dat van Enkhuizen (potentiële A-categorie) zijn pas te begrijpen in relatie tot het raadhuis van De Rijp. En deze laatste pas in verband met de raadhuisen van Graft, Barsingerhorn en Spanbroek, terwijl de raadhuisen van Schermmerhorn en Groet zo sterk verbouwd zijn dat deze buiten de ruggengraat vallen. Deze ruggengraat moet niet te smal genomen worden, want de rijkheid van de Nederlandse architectuur wordt alleen recht gedaan door een *robuuste* ruggengraat. Voor deze B-categorie zou de selectie gemaakt dienen te worden op grond van de monumentenbalans, liefst per gebouwca-

tegorie (bij de RDMZ 'dwaarsblik' genoemd), zoals dat nu ook bij het Wederopbouwproject geschiedt in de vorm van categorale onderzoeken. Voor deze B-categorie gaat het om gebouwen met een *bovenregionaal karakter* en een belangrijke plaatselijke uitstraling. In dit licht gezien lijkt het me vooralsnog weinig zinnig om de 3686 nu beschermde kerken al te uitgebreid tegen het licht te houden. Een kleine groep zal zeker vanwege hun ijk- en schakelwaarde de status van evident rijksmonument krijgen. De meerderheid van de kerken bestaat uit in de loop der tijd veelal verbouwde panden, maar als beeldbepalend gebouw met een onmiskenbare blijvende grote uitstraling. Ter vergelijking: in *Monumenten in Nederland* zijn in totaal 2477 kernen behandeld en deze hadden alle één of meerdere kerken (gemiddeld 1,5 kerk per kern; in de gehele serie waarin kerken werden opgenomen onafhankelijk van hun beschermingsstatus, komen circa 4100 kerken aan de orde).

En hoewel op zich een controversieel onderwerp, zou ook enige *contigentering* aangebracht kunnen worden, letterlijk: het van regeringswege beperken (bij gevaar voor overproductie). Anders dan in Engeland is het bij ons niet mogelijk om tweehonderd waardevolle bioscopen te vinden, laat staat te selecteren, en zal voor Nederland het maximale aantal zo'n vijftien exemplaren bedragen. Uit de monumentenbalans zal duidelijk worden hoeveel raadhuisen beschermd zijn en hoe zich dat bijvoorbeeld verhoudt tot gerechtsgebouwen, of welke denominaties in de huidige lijst onder- of oververtegenwoordigd zijn. Een mogelijke nadere verdeling gekoppeld aan een 'numerus clausus' zou ook voor molens kunnen gaan gelden. Zijn alle 1237 nu beschermde molens wel van nationaal (A-categorie) of boven-regionaal (B-categorie) belang of überhaupt allemaal wel rijksbeschermingswaardig? Moeten niet beperkte, vooraf vastgestelde, aantallen van de belangrijkste molentypen - torenmolens, beltmolens, standermolens, industriemolens, poldermolens (wipmolens en bovenkruisers) en watermolens - geselecteerd worden?

Naar mijn mening zou het bij de B-categorie in totaal om circa vijftien tot twintigduizend rijksmonumenten kunnen gaan.

De veruit grootste groep monumenten, de woonhuizen, vormt een afzonderlijk probleem. Ze zijn vaak meer nog dan andere gebouwen benut als gebruiksvoorwerp en hebben daardoor vele verbouwingen ondergaan met als gevolg dat de authenticiteit veelal sterk is aangetast, verborgen is geraakt of minder is geworden dan vergelijkbare, maar nog niet geselecteerde voorbeelden buiten de huidige rijkslijst (op dit laatste kom ik nog terug). Hierdoor zijn voor deze grote woonhuisgroep extra selectiecriteria nodig. Een select aantal woonhuizen is immers van evident belang, zoals het Trippenhuys of Huize Sonneveld. De overgrote meerderheid van de 'woonhuizenberg' zou mijns inziens via een *referentiemodel* hergeselecteerd dienen te worden en dat geldt ook voor de boerderijen. Met de authenticiteit als basiswaarde zouden extra scorepunten kunnen komen uit bijzondere structuur (plattegrondvorm, insteek, drijvende kelder), constructie (kapconstructie, houtskelet), inwendige afwerking (lambrisering, stucplafonds), combinatie van functies (wonen/werken, wonen/opslag, wonen/rechthuis), etc. Samen met de eerder genoemde gegevens over plaats, ouderdom, stijl, type moet hier

een indeling gemaakt kunnen worden en bepaald kunnen worden welke woonhuizen een A- en een B-status krijgen. De resterende groep van enkel woonhuizen en boerderijen zou mijns inziens een eigen status dienen te krijgen; de C-categorie. Dit is vooral ingegeven omdat deze groep uiteindelijk mogelijk eerder een gemeentelijke dan een rijksstatus verdient, maar vanwege de genoemde juridificering is dit vooralsnog moeilijk te verwezenlijken.

Bij deze herijking (in A-, B- en C-categorie) zal blijken dat een grote groep rijksmonumenten niet meer voldoet aan de criteria voor rijksbescherming. Dit kan door boos opzet bij ingrijpende verbouwing zijn geschied, of, schrijnender, door goedbedoelde, maar misplaatste en wel met overheidsgeld betaalde, restauraties. Het resultaat is een gebouw dat wel als rijksmonument telt, maar het niet meer is. Mijn voorstel zou zijn om hiervoor een, uiteindelijk tijdelijke *nul-categorie* in te voeren. De gebouwen in deze categorie zijn ooit op de lijst gezet, maar horen daar nu niet meer thuis, maar afvoering is juridisch omslachtig en kan enkel geschieden als de hele rijkslijst herijkt is. Anders dan in het Advies van de Raad zijn op deze wijze wettelijke overgangsregelingen op korte termijn overbodig.

Bouwhistorische potenties en waarden

Voor de A-categorie zou het Rijk als goed rentmeester een zo groot mogelijke verantwoording voor de instandhouding op zich moeten nemen. Volgens het Advies van de Raad zou voor deze monumenten 'bij wijziging of sloop een architectuur- en bouwhistorisch onderzoek verplicht gesteld kunnen worden, zoals ook een milieueffectrapportage verplicht is bij voorgenomen bouwactiviteiten' - uit te voeren in de vorm van een bouwhistorische opname lijkt mij. Mijns inziens zou ook voor de B- en C-categorie bij verbouwing een bouwhistorische verkenning verplicht gesteld dienen te worden, waardoor op soepele wijze bij Malta aangesloten kan worden. Zeker nu bij een herijking, in welke vorm dan ook, de authenticiteit een grote rol gaat spelen en de waarde van het monument op de voorgrond komt te staan, kan de bouwhistorie maatgevend gaan worden voor een nieuw selectiebeleid. Maar dan moeten de bouwhistorici wel hun zaakjes voor elkaar hebben en hier op korte termijn beleidsmatig goed over na gaan denken. De permanente vrees voor erosie van de historische bouws substantie, de zucht naar documentatie, en het niet na kunnen laten om immer meer gegevens te sprokkelen staat een gestructureerd beleid nu nog vaak in de weg. Met het uitgesproken standpunt dat alle gebouwen van vóór 1850 met bouwhistorisch waardevolle onderdelen beschermd dienden te worden, 'want er zijn er nog maar zo weinig' zou de bouwhistorie zichzelf in de voet schieten. Om tot een gestructureerd beleid te kunnen komen zijn mijns inziens vier grote bouwhistorische belcidslijnen van belang; herijking, instandhouding, potentie en synthese.

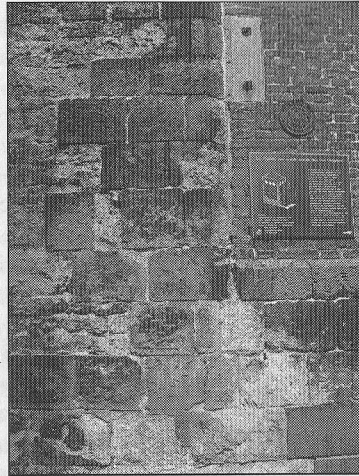
Door de grote rol die authenticiteit en representativiteit bij een nieuw selectiebeleid gaan spelen, is er een belangrijke taak voor bouwhistorici weggelegd. Dit kan zijn bij de herijking in de vorm van quick-scan. Daarbij zal de geschoolde bouwhistoricus

gevraagd worden om met behulp van (veelal) slecht beeldmateriaal (of onvolledige AMR-gegevens), en desnoods enkel vanaf de buitenzijde, te oordelen of een gebouw in bouwhistorisch opzicht iets of net niets meer is. Voor een uitgebreide bouwhistorische inventarisatie - met inwendig bezoek - zal helaas waarschijnlijk geen tijd (en politieke aandacht) zijn.

Mogelijk nog controversioneler is de bepaling van de bouwhistorische ijkpunten en schakelwaarden. Weten wij eigenlijk wel wat de bouwhistorisch belangrijkste rijksmonumenten zijn? Misschien zijn we hier ook niet zo in geïnteresseerd omdat we eigenlijk niet van ranglijstjes houden, of bang zijn dat te veel aandacht voor de topmonumenten mogelijk ten koste van de zwakste monumenten gaat. Toch zal deze vraag in de nabije toekomst gaan komen. Behoort de Proosdij te Deventer tot de belangrijkste bouwhistorische monumenten wat betreft materiaalgebruik? Is de 1343 (d) gedateerde kapconstructie van het Bornhof te Zutphen één van de belangrijkste kapconstructie met makelaars en middenondersteuning? Zo zou men mijns inziens een beperkt aantal bouwhistorische categorieën moeten definiëren om daarvan vervolgens de belangrijkste vertegenwoordigers te benoemen. En natuurlijk is onze kennis op dit gebied nog ontoereikend, zoals alle kennis per definitie ontoereikend is, maar wat kan er niet al komen uit de evaluatie van wat we inmiddels al wel weten?

Ook bij de instandhouding, zeker van de evidente rijksmonumenten, zullen de bouwhistorici in de nabije toekomst een belangrijker rol gaan spelen. Dat vereist professionele bouwhistorici en ik denk dat we in dat opzicht nog veel kunnen leren van de archeologen, al is het maar wat betreft het opzetten van een *bouwhistorische kwaliteitsnorm* en bijkomende zaken als het vaststellen van procedures, of een nadere verfijning van bestaande methoden van bouwhistorisch onderzoek (verkenning en opname). Misschien moet er naast de SBN een beroepsvereniging van bouwhistorici komen? In ieder geval lijkt het me goed bij de archeologen te rade te gaan, en ook bij de in juli 2005 opgerichte Vereniging Restauratoren Nederland (vroeger VeRes).

Een van de belangrijkste overeenkomsten tussen archeologie en bouwhistorie is dat we van te voren niet weten wat we aan bouwhistorische waarden in een gebouw tegen kunnen komen; deze zijn immers veelal aan het oog onttrokken. Daarom zou er mijns inziens een systematisch onderscheid gemaakt dienen te worden tussen *bouwhistorische waarden* en *bouwhistorische potenties*. Over hoe je die potenties in landelijk dekkende potentiekaarten zou kunnen vatten, valt een heel verhaal te vertellen, maar in het

*Deventer, proosdij.
Tufsteen, trachiet, 'wasserstein'
en andere materialen zijn ver-
werkt in dit bijzondere gebouw.
(Foto A. Reinstra)*

kader van een nieuw selectiebeleid is mijns inziens een simpele procesmatige scheiding op zijn plaats.

In principe bevatten alle huidige rijksmonumenten bouwhistorische waarden. Of ze überhaupt nog aanwezig zijn en welke deze waarden zijn weten we echter veelal nog niet. Pas wanneer de gebouwen 'aan snee' komen, wordt door (beperkt) bouwhistorisch onderzoek duidelijk wat de mogelijke waarden zijn en kan van *aangetoonde bouwhistorische waarden* geproken worden.

Idealiter moet het (toekomstige) vergunningstelsel ervoor zorgen dat in het kader van een verbouwing de bouwhistorische waarden aangetoond worden. Maar dan is tevens de tijd van beslissingen gekomen; na behoud door ontwikkeling kunnen (een belangrijk deel van) deze waarden in de nieuwe toestand geïncorporeerd worden, of na documentatie moet er node afscheid van genomen worden (transitie van gebouw naar papier).

Hoewel niet geheel dekkend, zou het denkbaar zijn om de huidige beschermde stads- en dorpsgezicht te zien als gebieden met bouwhistorische potenties. Het grote voordeel hiervan is dat deze gebieden al een zekere status van bescherming hebben. De vergunningen die ook voor niet-monumenten in dit gebied verleend dienen te worden, kunnen op een relatief eenvoudige wijze de voorgenomen veranderingen aan een *schouwplicht* gekoppeld kunnen worden. Via verplichte schouwen in het bouwhistorisch potentiegebied kunnen belangrijke bouwhistorische waarden aan het licht komen. Na toetsing aan het voorgestelde bouwhistorische referentiekader zou het betreffende gebouw bij voldoende aangetoonde bouwhistorische waarden vervolgens een rijksbescherming kunnen krijgen, of, indien niet, na (summiere) documentatie worden vrijgegeven. Mijn inziens is dit de meest realistische wijze om de immer doorgaande bouwhistorische erosie af te remmen en te kanaliseren.

Naar een bouwhistorische onderzoeksagenda

Echter, maatregelen om bouwhistorisch onderzoek te stimuleren hebben slechts zin als de hieruit voortvloeiende resultaten ook operationeel ingezet kunnen worden. Bouwhistorisch onderzoek heeft natuurlijk zijn waarde bij de vaststelling van de mate van authenticiteit en ook als belangrijk hulpmiddel om bij restauraties zoveel mogelijk 'bouwhistorische waarden te 'borgen'. Toch is dit niet alles. Ook hier zijn de archeologen inmiddels veel verder. Zij hebben vastgesteld dat veel archeologische opgravingen vooral meer onderzoeksgegevens opleveren die niet automatisch tot een kennisvermeerdering leiden. Vandaar dat sinds 2003 door de Universiteiten, de ROB, de gemeentelijke archeologische diensten en het archeologisch bedrijfsleven hard gewerkt is aan de opstelling van een Nationale Onderzoeksagenda Archeologie (NOA). Opzet is dat deze '... een dynamisch karakter krijgt en een overzicht geeft van de actuele onderzoeksvragen binnen de Nederlandse archeologie, richtinggevend voor het onderzoek van de komende vijf jaar.'

Hoewel het bouwhistorische veld aanzienlijk veel kleiner is dan het archeologische en een eigen onderzoeksagenda vermoedelijk vooralsnog niet te financieren is, ontslaat

dit ons niet van de plicht om over iets vergelijkbaars na te denken. En een verbinding met de universiteiten bestaat er al via onze hoogleraar bouwhistorie.

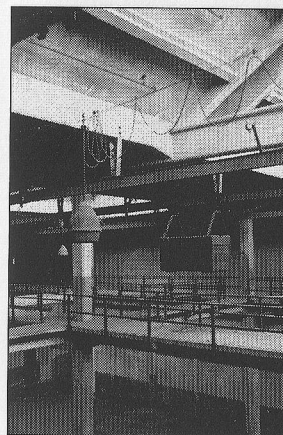
In ieder geval kan aan een lacunelijst en een referentiemodel nu al gewerkt gaan worden. Welke witte vlekken bestaan er nog op bouwhistorisch gebied? Zo weten we bijvoorbeeld relatief veel over (laa-)middeleeuwse kappen, maar is ons beeld van de kapconstructies in de moderne tijd (18de-19de eeuw) nog vol leemten. Uit eigen ervaring weet ik dat er recent relatief veel onderzoek naar gebouwen met een vroege gewapend betonconstructie is gedaan, maar dat dit nog niet geleid heeft tot een synthese met een beter zicht op de oorspronkelijke afwerkingslagen van deze constructies.

Naast het bepalen van lacunes en het definiëren van synthesegebieden, waarin de informatie uit de vele losse bouwhistorische rapportjes samengebond wordt, is er mijns inziens ook behoefte aan een referentiemodel en daarmee komen we weer terug bij het nieuwe selectiebeleid.

Uit een samenhangende visie op de bouwhistorie vloeit ook een beeld voort van wat de belangrijkste nog bestaande bouwhistorische objecten zijn. Samen vormen ze een referentiemodel met ijkwaarden (of fenotypes zoals dat in de natuurwetenschappen heet). Zonder te kunnen ijken met behulp van een set bouwhistorische referentiewaarden zullen we nooit goed kunnen bepalen of een nieuw object in een potentiegebied ook werkelijk monumentwaardig is. Hoe theoretisch ook gesteld, toch is dit de basis voor één van de uiteindelijke doelen van een overkoepelend, evenwichtig selectiebeleid, te weten de *herijking buiten de rijkslijst* en de daaruit voortvloeiende 'emancipatie' van het tot nogtoe niet gewaardeerde *Verborgene Verleden* dat zich in de vorm van waardevolle authentieke kappen en kelders nog in de Nederlandse binnensteden bevindt.

De te verwachten centralere plaats van de bouwhistorie bij een nieuw selectiebeleid en bij het daaruit voortvloeiend instandhoudingsbeleid vraagt om een verdere bouwhistorische professionalisering, een meer wetenschappelijke attitude en een bouwhistorische visie met duidelijke lijnen voor de komende jaren. Hoe de uiteindelijke invulling van een nieuw selectiebeleid ook zal gaan worden en of en hoe de in het begin genoemde complicerende factoren daarbij buiten de centrale vraagstelling gehouden kan worden, is nog niet geheel duidelijk. Wel is duidelijk dat er voor het eerst sinds lange tijd weer serieus nagedacht gaat worden over de selectieproblematiek van het gebouwde erfgoed. Het Advies van de Raad voor Cultuur is daar een eerste stap in. Mijn eigen visie hierop is hopelijk een aanzet voor de verdere discussie met als inzet, dat de rijkslijst een rijkstaak blijft, er een quick-scan met monumentenbalans zou moeten komen, dat de top-down benadering samen met een bottom-up selectie tot een categorisering dient te leiden, dat er bouwhistorische potentiegebieden met een schouwplicht vastgesteld zouden moeten worden en dat de bouwhistorici op korte termijn werk moeten maken van een onderzoeksagenda voor hun veld.

Ronald Stenvert, december 2005.

Katoenveem te Rotterdam (1918-'19).
(Foto R. Stenvert)

Literatuur

Adviescommissie Wet tot behoud van cultuurbezit, *De Wet tot behoud van cultuurbezit: Een evaluatie van de werking van de wet*, s.l. 1999.

Dubbelaar, leo, *Monumentenzorg op zijn smalst: Onderzoek aanwijzing en bescherming rijksmonumenten 1996-2004*, Boskoop 2004.

Erfgoed in overvloed: Discussienota over selectie van cultureel erfgoed, Zoetermeer 2000.

Raad voor cultuur, *Het tekort van het teveel: Over de rijksverantwoordelijkheid voor cultureel erfgoed: Advies Erfgoedselectiebeleid deel I en deel II*, Den Haag 2005, i.h.b. Monumenten & Archeologie, 34-47.

Werkgroep Onroerend/roerend, *Van object naar samenhang: De instandhouding van ensembles van onroerend en roerend cultureel erfgoed*, Zeist/s-Gravenhage/Amsterdam 2004.

Recensie Middeleeuwse huizen Amersfoort

Engelenhoven, A. van, *Middeleeuwse Huizen in Amersfoort*, Bussum: Thoth, 2005. ISBN 90 6868 409 4, € 15,00

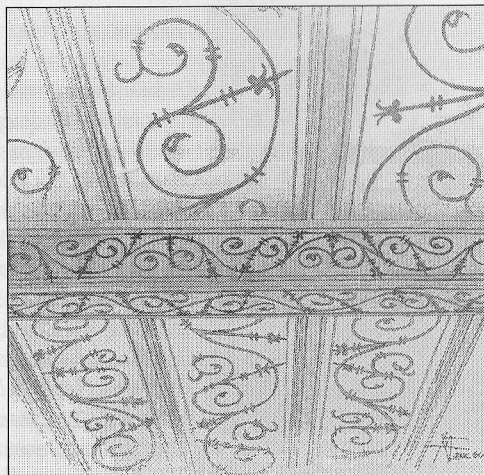
Bij de laatste donateursdag werd dit boek gepresenteerd. Tevens werden er lezingen gehouden door de beide auteurs, van Engelenhoven en Snieder. Uit zowel de lezingen als het boek blijkt dat er een interessante eerste aanzet is gegeven, maar dat sommige zaken nog nader onderzocht mogen worden. Deze recensie brengt enkele van deze punten naar voren.

Laat ik echter beginnen met complimenten te maken voor de aantrekkelijke, verzorgde uitgave die ook veel Amersfoorters zal aanspreken. De afbeeldingen zijn over het algemeen zeer duidelijk en ter zake.

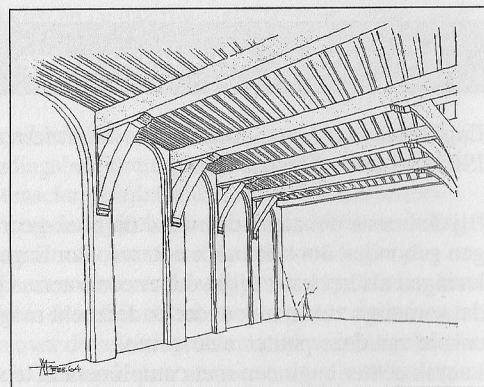
In hoofdstuk 1 schetst stadsarcheologe Snieder aan de hand van diverse opgravingen een beeld van de ontstaansgeschiedenis van Amersfoort. Vergeleken met andere historische steden vallen een aantal zaken op. De voorde, de doorwaadbare plaats waaraan de stad zijn naam dankt, is nog niet gelokaliseerd. Uit het overzicht van oudste huizen blijkt verder dat er –in 21 jaar tijd– slechts op een aantal plaatsen in het oude centrum opgravingen zijn verricht. Daardoor valt er nog weinig met

zekerheid te zeggen over wat de hoofdstraten waren, welke delen/straten in omstreeks 1300 bebouwd waren en welke delen niet. Nu komt Snieder niet verder dan de constatering dat er in de periferie van de stad boerderijen stonden, maar dat geldt voor elke vroeg-middeleeuwse stad. En een vraag die is blijven liggen: waarom stond er aan de Mooierstraat (een niet in het oog vallende plek) een zeer representatief huis? Hoofdstuk 2 tot en met 8 behandelen één of meerdere huizen, waarna hoofdstuk 9 een vervolg biedt op de archeologische informatie. Het boek besluit met een hoofdstuk over de geschiedenis van de Amersfoortse monumentenzorg.

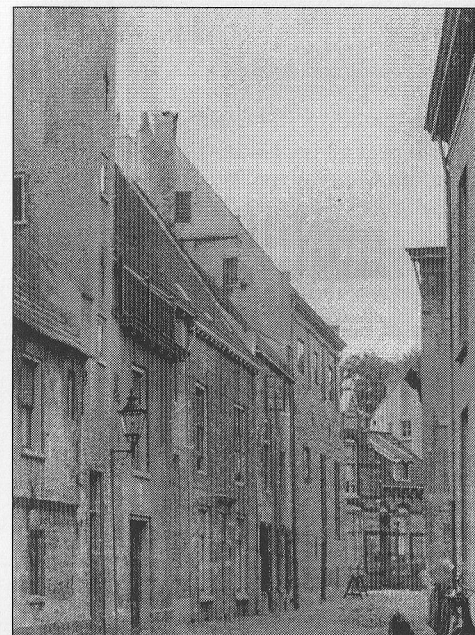
Hoofdstuk 2 behandelt Hof 39, waarover al in 2002 een rapport verscheen van BBA. Helaas kan van Engelenhoven niet duidelijk beargumenteren waarom hij in het weggekapte metselwerk resten van spaarnissen herkent. Een foto van de bouwsporen had hier wellicht meer duidelijkheid geboden. Daarbij komt dat de afbeeldingen in het boek dikwijls niet erg logisch zijn geordend. In dit hoofdstuk komt eerst een impressie (een tekening van een zaal met vijf spaarnissen, zie afbeelding) en pas op het einde volgen de opmetingstekeningen. Uit die tekeningen blijkt dat er slechts twee spaarnissen (in afgehakte toestand) zijn aangetroffen, bovendien telt het huis maar drie balkvakken. De impressie blijkt dan ook beter bij hoofdstuk 9 te passen (maar geen van de Amersfoortse woonhuizen had een zaal van vijf balkvakken...). Van Hof 39 is verder een foto van de situatie na bepleistering opgenomen, waar niets uit valt af te lezen. Daar was een detail van het drie peerkralen-sleutelstuk voor de lezer interes-

Reconstructie van de plafondbeschildering in het pand Tinnenburg. (Bureau Monumentenzorg Amersfoort)

Hof 39, impressie van de ruimte op de be-gane grond in de veertiende eeuw. (Bureau Monumentenzorg Amersfoort)

Muurhuizen 25, huis Tinnenburg zonder trapgevel. (Detail foto Archief Eemland)

santer geweest. De tekst, die onrustig leest door de vele uitroptekens, staat vol speculaties over bouwheren uit de 13de eeuw, terwijl de huidige balklaag van na 1340 dateert met later aangebrachte tussenbalken. Over die eerste, 13de-eeuwse fase valt dan ook niets met zekerheid te zeggen, dus ook niet of het een representatief gebouw betrof. Het hoofdstuk over Tinnenburg opent met een goede samenvatting van eerder uitgevoerd archiefonderzoek. Wel is hier wat af te dingen op de tweede impressie van p. 32: uit de tekst blijkt dat de stadsmuur kort na 1450 werd ontmanteld. Het is daarom onverstandig deze samen met het woonhuis af te beelden; deze fase heeft niet of slechts enkele jaren bestaan. Daarentegen mag de tekening van de plafondbeschildering met recht een reconstructie heten en wordt deze verantwoord met duidelijke foto's. Zowel de tekst als de lezing benadrukt(e) dat de restauratie tussen 1942 en 1947 het huidige uiterlijk van het pand grotendeels heeft bepaald. Van Engelenhoven vergist zich daarbij in de geveltrappen; deze noemt hij authentiek (dwz van vóór 1942), terwijl ze niet aanwezig zijn op de foto's op p. 32 en 75 (zie afbeelding)! Of verstaat van Engelenhoven onder deze term 'kundig gereconstrueerd' in plaats van 'nog steeds aanwezig'? De tekst over Langestraat 9 is geheel gebaseerd op onderzoek van BBA, hetgeen ditmaal duidelijk bij de afbeeldingen en in een noot staat vermeld. De combinatie van twee panden in één hoofdstuk kan voor de lezer verwarrend zijn, zeker omdat de voorgevels enigszins gelijkend zijn (p. 52 en 59). Het gedeelte over bepleistering met baksteen-imitatie suggereert dat dit heel bijzonder is, terwijl dit soort beschildering in heel noord-Europa veelvuldig werd toegepast. Ook in Hoofdstuk 9 worden een langwerpige huis, tweesteens muren en een houten balklaag voorgesteld als typisch Amersfoorts, hetgeen toch enige kromme tenen oplevert. Hoofdstuk 5 gaat over Muurhuizen 33 en zijdelings over 31 en is deels gebaseerd op onderzoek uit 1983 door Boers onder begeleiding van Berends. Vanwege het gezamenlijke gebruik van nummer 31 en 33 was de weergave van een plattegrond prettig geweest. Zit er een doorlopende scheidingsmuur ter plaatse van de traptro-

santer geweest. De tekst, die onrustig leest door de vele uitroptekens, staat vol speculaties over bouwheren uit de 13de eeuw, terwijl de huidige balklaag van na 1340 dateert met later aangebrachte tussenbalken. Over die eerste, 13de-eeuwse fase valt dan ook niets met zekerheid te zeggen, dus ook niet of het een representatief gebouw betrof. Het hoofdstuk over Tinnenburg opent met een goede samenvatting van eerder uitgevoerd archiefonderzoek. Wel is hier wat af te dingen op de tweede impressie van p. 32: uit de tekst blijkt dat de stadsmuur kort na 1450 werd ontmanteld. Het is daarom onverstandig deze samen met het woonhuis af te beelden; deze fase heeft niet of slechts enkele jaren bestaan. Daarentegen mag de tekening van de plafondbeschildering met recht een reconstructie heten en wordt deze verantwoord met duidelijke foto's. Zowel de tekst als de

ren? Is dat de muur van vóór 1584? Is er een doorgang naar nummer 31 gevonden? Dat zijn vragen die zijn blijven liggen.

Hoofdstuk 6 begint met een uitleg van de dendrochronologie, en somt daarna de resultaten op van de verder nog uitgevoerde onderzoeken. De tekening op p. 80 is helaas wat te haastig gemaakt; de balklaag is scheef en het keldergewelf is in werkelijkheid hopelijk wat dikker. Bij de lezing van Muurhuizen 251 vraag ik me toch af: wijst een uitkomst met drie dateringen niet eerder op hergebruikt hout? Waarbij kort na 1501 heel aannemelijk lijkt. Overigens lijkt het mij aannemelijk dat de eerste stadsmuur niet in één bepaald jaar gesloopt is. Het zou zinvoller zijn om per gedeelte van de stadsmuur een periode van hergebruik vast te stellen. De nu verkregen dendro's bieden daar een goede kapstok voor.

Het volgende hoofdstuk over Breestraat 52 is grotendeels gebaseerd op onderzoeken uit 1957 en 1979, aangevuld met informatie uit 1999. Het wordt daarbij niet duidelijk of het muurwerk in 1999 ontpleisterd is geweest. Van Engelenhoven heeft bij zijn opname wel al het muurwerk gedateerd.

Hoofdstuk 9 licht terecht de muurhuizen eruit als een typisch Amersfoorts verschijnsel, met een puur functioneel ingedeelde 'voorgevel'. Hier houdt van Engelenhoven zich goed aan de feiten, al is het jammer dat er geen noten zijn toegepast. Ik zou een eventueel korbeel toch graag met een (halve) muurstijl gecombineerd willen zien, waar moet je hem anders inpennen?

In hoofdstuk 10 staat een chronologisch overzicht van alle eerder uitgevoerde onderzoeken in Amersfoort. Het is goed dat al deze (door veel verschillende mensen bijeen gebrachte) resultaten nu bijeen zijn gebracht in dit boek.

Het aantrekkelijk ogende boek is zowel voor het grote publiek uit Amersfoort, als voor vakgenoten geschikt (bouwkundige termen worden de eerste keer goed uitgelegd, maar er zijn ook noten met meetgegevens). Voor deze lezers was het prettig geweest als er in de begintekst was gewezen op het kaartje op de achterflap. Het is verstandig dat er een splitsing is gemaakt tussen reconstructies en impressies, aangezien er bij de laatste vaak veel vraagtekens kunnen worden gezet. Ook wordt er in de tekst gesuggereerd dat een groot huis niet een woonhuis kan zijn, maar een brouwerij of een tolhuis. Beide bouwtypen dragen echter specifieke sporen die tijdens de onderzoeken niet zijn aangetroffen. Dergelijke speculaties hadden beter achterwege kunnen blijven. Redactie van een vakgenoot had wellicht enkele uitgijvers kunnen voorkomen.

Sanne Alberts

Recensie Menkemaborg

Jan Battjes en Hans Ladrak, *Van steenhuis tot borg. De bouwhistorie van de Menkemaborg*, Uitgeverij Monnier, Groningen 2005. ISBN 90-80649-4-9. € 29,95.

Dat Nederland rijk is aan bouwhistorisch interessante objecten, bewijst opnieuw de recente publicatie over de Groningse Menkemaborg. Van de hand van Jan Battjes en Hans Ladrak verscheen onlangs deze rijk geïllustreerde studie, die, zoals de ondertitel eenduidig aangeeft, een overheersend bouwhistorisch karakter heeft. Maar ook zijn historische gegevens en interpretaties meegenomen in hun analyse van dit boeiende kasteel/landhuis.

De vakbroeders kunnen zich verlustigen aan de vele bouwhistorisch getinte afbeeldingen en beschrijvingen. Plattegrondtekeningen, doorsneden, details en verduidelijkende schetsen maken de lastige materie inzichtelijk. Ook de foto's - alle in kleur! - laten de spannende ontdekkingen zien die door de beide auteurs tijdens hun onderzoek zijn gedaan. Dankzij de ingekleurde geveltekeningen en massastudies, waarbij elke tint een bouwfase weergeeft, weten zij de ingewikkelde bouwgeschiedenis helder over het voetlicht te brengen.

Ook de geïnteresseerde leek kan veel van zijn gading vinden in dit boekwerk. Vooral de afbeeldingen zijn uitnodigend en met de ingekleurde gevels en massastudies zal ook hij, lopend langs en door de borg, op hoofdlijnen de ontwikkelingen begrijpen. De teksten zullen echter soms tot enig onbegrip leiden, omdat ze soms te taai-beschrijvend zijn en omdat het vakgebied nu eenmaal het gebruik van specifieke termen noodzakelijk maakt. Een bescheiden glossarium achterin helpt bij dat laatste een handje, maar feitelijk zou "de Haslinghuis" (E.J. Haslinghuis & H. Jansse, *Bouwkundige termen*, Leiden 1997) erbij geleverd moeten worden.

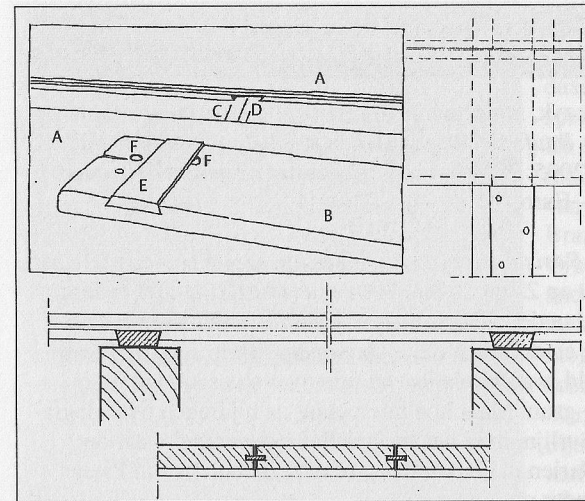
Dit euvel is bepaald niet specifiek voor deze bouwhistorische publicatie. Alle auteurs van vergelijkbare boeken en artikelen worstelen met hetzelfde probleem: hoe maak ik de lastige bouwhistorische materie inzichtelijk voor de leek? Misschien dat dit de plaats is daarover eens te filosoferen.

Het belangrijkste hulpmiddel blijkt wel de massastudie te zijn, een driedimensionale weergave in axonometrische projectie (schuin van boven gezien). Recentere publicaties die dergelijke tekeningen ook hebben zijn onder meer die van *Bouwhistorie in Nijmegen* (Hettie Peterse (red.), Nijmegen/Utrecht 2004 - onder andere blz. 73, 117 en 141). Ook komen we geveltekeningen tegen, waarin soms net als in de studie van Battjes en Ladrak, bouwsporen met een kleur zijn aangegeven: *De Waag in Deventer* (Wijnand Bloemink e.a., Zutphen 2003 - blz. 46-47) en *'Boksums bouwhistorie'* van Albert Reinstra en Frank van der Waard (Keppelstok 66, 2003 - blz. 6 en 7). Lastiger zijn de merken op natuursteen en houtconstructies weer te geven. Daarvoor zal men toch snel terugvallen op schema's, zoals in De

Waag in Deventer (blz. 49), of, zoals in 'Boksums bouwhistorie', op plattegronden met een schematische weergave (blz. 6).

Nog lastiger is de terminologie. Volstaat een glossarium achterin voor de geïnteresseerde leek, zoals in Battjes en Ladrak? Mijns inziens blijft dat vaak te abstract, zoals te vaak ook in "de Haslinghuis" het geval is. Veel handzamer is (opnieuw!) een tekening, plattegrond of doorsnede, waarin de terminologie is opgenomen. Bij kappen is dat een tamelijk eenvoudige en toegankelijke oplossing, zoals in een recente uitgave van mijn hand (De Oude Calixtuskerk te Groenlo. Tussen Utrecht en Münster, Utrecht 2005 - blz. 70, 71 en 75). Bekend in deze trant is zeker "het huis van Bart Klück", een opengewerkte massastudie van een laat-middeleeuws Utrechts huis van de hand van deze Utrechtse bouwhistoricus, waarin veel termen inzichtelijk verwerkt zijn. De kracht van de bouwhistorische publicatie lijkt daarom toch echt te liggen in een handig gebruik van verschillende typen bouwtekeningen. Leiden deze overwegingen nu tot de uitiemste wijze waarop een bouwhistorisch onderzoek het beste kan worden gepubliceerd? Nee, helaas niet. Ik vrees dat het telkens weer een strijd zal zijn om tot een acceptabele oplossing te komen - ook binnen de gegeven omstandigheden, zoals financiën en tijdsbestek. En uiteindelijk kunnen alleen de leken-lezers zelf aangeven waar een publicatie tekortschiet. Wij als "ingewijden" kunnen dat slechts vermoeden. - Of is toch het plaatjesboek, slechts bestaande uit foto's met een daarbij behorende tekst, de definitieve oplossing? Sommige collega's filosoferen daarover, maar bij mijn weten heeft nog niemand het aangedurfd een bouwhistorische publicatie volledig op die manier aan te pakken.

Terug naar de publicatie over de Menkemaborg. Zonder dat zij daar zelf gewag van maken mag vermeld worden dat Battjes en Ladrak dit onderzoek hebben uitgevoerd als onderdeel van de HBO+ opleiding Bouwhistorie/Restauratie in Utrecht - na de inspanningen die de SBN zich heeft getroost om een dergelijke opleiding van de grond te krijgen, is het goed om te bemerken dat deze opleiding soms dergelijke talenten aflevert. In hun inleiding zijn ze verder erg bescheiden, als ze schrijven dat ze bestaande inzichten niet weerleggen maar nuanceren en aanvullen (blz. 11). Dankzij hun benadering van het gebouw als informatiebron, weten ze de bestaande bouwgeschiedenis niet alleen te bevestigen en te verfijnen, maar vooral te staven met vele harde aanwijzingen. Hieruit blijkt onweerlegbaar dat de materie van een gebouw net zo'n wezenlijke bron van informatie is als de vormgeving ervan. Soms hebben de onderzoekers waarschijnlijk onbedoelde humor in hun formuleringen verwerkt. Zoals met betrekking tot de spiltrap (blz. 55): "We zagen namelijk dat zowel de treden als de stootborden met een pen en toognagel in de spil bevestigd zijn, wat al jaren niet meer gebruikelijk is." Inderdaad, deze wijze van construeren is al meer dan honderd jaar niet meer gebruikelijk. Overigens is dit een tamelijk ongebruikelijke situatie, meestal was ofwel de trede ofwel het stootbord in de spil gepend (zie H. Janse, Trap en trede, (RV-bijdrage 15), Zeist/'s-Gravenhage 1995, blz. 35). Deze opvallend sterke constructie zou ook op een andere mogelijk-

Een van de interessante details uit het boek. We zien hier een vloerbevestigingsconstructie die bestaat uit eikenhouten wiggen die op de balklaag werden gespijkerd. (Tekening Battjes en Ladrak)

heid kunnen wijzen: deze spiltrap kan vrij in een ruimte hebben gestaan (mogelijk voorzien van omkisting) en hoeft niet perse, zoals de auteurs veronderstellen, oorspronkelijk in een stenen traptoren opgenomen zijn geweest (blz. 82).

Ook zouden ze vaker interpreterend mogen beschrijven. Zo is de poort waarvan ze de bouwsporen in de eetkamer (noordoostgevel) waarnamen (blz. 61), niet terug te vinden op oude prenten van de Menkemaborg, bijvoorbeeld die van Stellingwerff uit 1717 (blz. 66), maar wordt pas in de bouwge-

schiedenis duidelijk waartoe die behoorde (blz. 82): een 17de-eeuwse muur die een later verdwenen binnenplaats afsloot. Wel geeft een vergelijking met een afbeelding van de borg Verhildersum (bij Leens, Groningen) uit 1677 extra munitie om deze interpretatie te ondersteunen (blz. 69-70).

Een bijzonder hoofdstuk in een boek is het laatste hoofdstuk, monumentwaarde. Aan de hand van de Richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek ('s-Gravenhage 2000), is de voor bouwhistorische rapporten gebruikelijke monumentale waardebeoordeling omgewerkt tot een interpretatie van het belang van de Menkemaborg. Niet alleen in brede zin in de Nederlandse architectuur- en cultuurhistorie, maar ook als object, als geleidelijk gegroeide bouwmassa. Ze maken in het verlengde daarvan ook de consequenties van moderne eisen die aan het gebouw gesteld worden, zoals brandveiligheidsvoorschriften, voor de leek inzichtelijk.

Kortom, dit boek van Battjes en Ladrak is zeer aantrekkelijk vormgegeven en een aanrader voor zowel vakbroeder als leek. We mogen hopen dat er ook in noordelijk Nederland meer van dergelijke onderzoeken gaan plaatsvinden en dergelijke publicaties gaan verschijnen - met daarbij de aansporing om de aanpak van het tekstuele deel te heroverwegen door het een spannender en toegankelijker opbouw te geven.

Karel Emmens

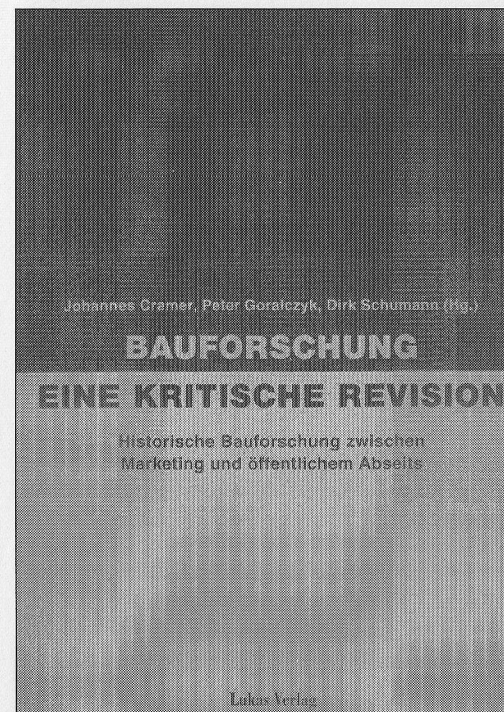
Recensie *Bauforschung*

Johannes Cramer, Peter Goralczyk, Dirk Schumann (Hg.), *Bauforschung – eine kritische Revision. Historische Bauforschung zwischen Marketing und öffentlichem Abseits*. Lukas Verlag, Berlin 2005. 384 pagina's, afbeeldingen in kleur en zwart wit. ISBN 3-936872-09-0, 36,- Euro.

Bauforschung – eine kritische Revision verscheen in april jl. Het is een bundel naar aanleiding van een congres dat op 25 en 26 mei 2001 onder dezelfde titel in Brandenburg aan de Havel werd gehouden, georganiseerd door het Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege en de Technische Universität Berlin. De publicatie is in vier hoofdstukken verdeeld, waarbij de laatste drie over meer inhoudelijke aspecten van de Bauforschung gaan. Maar hoe interessant de bijdragen over opgravingen op de Schlossplatz in Berlijn, over het spectaculaire onderzoek naar de voormalige kloosterkerk St. Marien in Quedlinburg of over de burcht van Ziesar ook zijn, daar gaat het hier minder om.

Voor het eerste deel is voor de Nederlandse bouwhistorie van belang. Onder de titel "Wieviel Bauforschung braucht das Land?" gaan vijf auteurs in op de positie van de bouwhistorie als vak. In het voorwoord van de bundel verklaren de uitgevers al dat hierbij inhoudelijk tegengestelde opvattingen worden gepresenteerd. Thomas Drachenberg wijst als gebruiker van bouwhistorisch onderzoek in zijn dagelijkse monumentenzorgpraktijk binnen het Landesamt für Denkmalpflege op het conflict tussen theorie en praktijk. In de praktijk is bouwhistorisch onderzoek geen vanzelfsprekend iets. Alleen als de bouwhistorie in een vroeg planingsstadium ter sprake komt, is er een kans dat het vak zinvol binnen een bouwproces wordt ingezet. Bij grote projecten ontbreekt vaak het geld, met als gevolg dat er vaak geïmproviseerde acties in samenwerking met universiteiten op touw worden gezet. Een situatie die we in Nederland zo niet kennen. Drachenberg noemt als belangrijkste probleem: bekendheid bij een breed publiek. Vakpublicaties en rapporten worden eenvoudigweg niet waargenomen. Veel vaker moet de plaatselijke pers bij de vondsten van de bouwhistoricus worden betrokken. Voor de beeldvorming van de bouwhistorie is communicatie van wezenlijk belang.

Daarmee komen we bij de tweede bijdrage van Johannes Cramer, hoogleraar 'Baugeschichte' aan de TU Berlin. Heeft de bouwhistorie nieuwe marketingstrategieën nodig? vraagt hij zich af. Zijn antwoord: Ja! En daarbij moeten we veel beter op de in de samenleving heersende trends inspelen. Die staan namelijk positief ten opzichte van alles wat met geschiedenis te maken heeft. Ook Nederlandse voorbeelden kunnen hierbij genoemd worden, zoals het Hotel Karel V in Utrecht, of de in het artikel getoonde middeleeuwse achterwand van het stadhuis in 's-Hertogenbosch. De ouderdom van een gebouw wordt in onze samenleving wel degelijk op hoge prijs gesteld en gewaardeerd. In de fascinatie van de mensen met het

en zich nooit afvragend waarom iets gedocumenteerd moet worden. Zijn eenzijdige en onjuiste kritiekpunten worden afgesloten met enkele 'aanbevelingen', zoals dat de bouwhistorie verschillende vormen van onderzoek en documentatie zou moeten toelaten (alsof het ook onder Nederlandse bouwhistorici bekende boek van Günter Eckstein, *Empfehlungen für Baudokumentation*. Stuttgart 1999 nooit verschenen zou zijn), of dat de bouwhistorie niet alleen maar monografisch zou moeten werken. Dit laatste verwijt kan natuurlijk nooit een zelfstandige bouwhistoricus gelden: hij moet het hebben van opdrachtgevers die hun gebouw onderzocht willen hebben. En zo'n opdrachtgever zit allerm minst op allerlei uitweidingen te wachten, die niets met een heldere waardstelling en een advies te maken hebben. Maar ook waar Duitse universitaire instellingen in het verleden hebben laten zien hoe bouwhistorie kan worden ingezet om ook bredere vraagstellingen te behandelen, gaat Donath ervan uit dat bouwhistorie gelijk zou staan aan het documenteren van solitaire gebouwen en de gehanteerde methode immanent zou impliceren dat er geen bredere analyses mogelijk zijn.

Een laatste artikel dat ik hier ter sprake wil brengen, is dat van Stefan Breitling, verderop in het boek. Ook hij gaat in op de positie van het vak. 'Het ontbreekt de bouwhistorie vooral aan een eigen wetenschappelijk profiel. [...] Tot op heden is

oude en het onbekende ligt een grote kans. De bouwhistorie moet daar alleen veel handiger op inspelen.

De derde bijdrage, van Peter Goralczyk, beschrijft de ervaring van tien jaar Bauforschung in Brandenburg, terwijl Ulrich Großmann kort op de relaties met andere vakdisciplines ingaat en de verhouding tussen technische mogelijkheden en bouwhistorische expertise behandelt.

Verreweg de meest polemische bijdrage is die van Matthias Donath. Hij bekritiseert de bouwhistorie als een navelstaarderige discipline, alleen maar gericht op het zo exact mogelijk opmeten van om het even welk gebouw, alleen maar in zichzelf en in detaillistische feitjes geïnteresseerd, geldopslokkend, nooit verder kijkend dan de eigen neus lang is

niet duidelijk, wat nu eigenlijk de doelen en resultaten van de bouwhistorie zijn. Dat heeft er onder andere ook mee te maken, dat de bouwhistoricus zich tot de rol van hulpwetenschapper beperkt [...]. De bouwhistorici hebben zelf weinig voor de theorievorming als kader voor een optreden als zelfstandig vak bijgedragen. Onder andere ligt dat aan te weinig zelfbewustzijn en aan een merkwaardige 'sprachlosigkeit' bij de vertegenwoordigers van het vak. [...] Ze zijn vaak niet in staat hun bevindingen boven een simpele beschrijving van de vondsten uit te formuleren.' (p. 206-207).

Dit laatste mag waar zijn, maar er zijn heel veel archeologen die ook niet veel verder komen dan het vertonen van een paar potscherven of paalgaten, dus wat dat betreft zijn bouwhistorici over het algemeen niet minder of slechter bedeed. Bovendien ben ik er niet van overtuigd dat de bouwhistorie zich werkelijk als zelfstandige discipline moet profileren. Veel vruchtbaarder is een interdisciplinaire samenwerking met verwante vakgebieden.

Tenslotte nog even een vergelijking met de situatie in Nederland. Onze bouwhistorie is een andere dan de Duitse Bauforschung. Een wijd verbreide traditie van gedetailleerde documentaties kennen wij niet, de positie van de Duitse bouwhistorie aan Hogescholen en Universiteiten én het bouwhistorisch bewustzijn bij een aantal toonaangevende Duitse kunsthistorici is benijdenswaardig. In beide opzichten kunnen wij in Nederland nog veel van onze collega's (zowel bouw- als kunsthistorici) leren.

Maar toch hebben wij grote vorderingen gemaakt. In de afgelopen tien jaar is de bouwhistorie in Nederland wel degelijk verder gekomen. Beleidsmakers en beslis-sers zijn zich ervan bewust geworden dat ze met bouwhistorie kunnen 'scoren' – zie het voorbeeld Nijmegen. In tal van steden zijn bouwhistorici aangesteld, de stroom van bouwhistorische publicaties is enorm toegenomen, de bekendheid van de term bouwhistorie eveneens. De bouwhistorie als wetenschap is aangekomen op de Universiteit Leiden en bovendien zijn de opleidingsstructuren in de afgelopen jaren sterk verbeterd, hetgeen zich overal langzaam begint af te tekenen.

Betekent dit nu dat we op onze lauweren kunnen gaan rusten? Nee, er zijn nog belangrijke stappen te nemen. Daarvoor hebben we geen Kritische Revision van bijna vierhonderd bladzijden nodig. Om de inhoud en het draagvlak van de Nederlandse bouwhistorie te verbeteren, geldt voor ons dezelfde boodschap als bij onze oosterburen. Ook wij moeten veel vaker en duidelijker naar buiten treden, over marketing-strategieën nadenken en beter communiceren (niet alleen met elkaar in kleine kring), terwijl op het gebied van wetgeving en methodische vernieuwing ook voldoende thema's te vinden zijn. Ziedaar een kritische revisie.

Gabri van Tussenbroek

Korstmossen en muurbloempjes

Edens, C. en B. van Santen, *Gids voor architectuur en stedenbouw in Utrecht 1900-2005*, Thoth, Bussum 2005.

Emmens, K. (red.), *De Oude Calixtuskerk te Gronlo. Tussen Utrecht en Münster*, Matrijs, Utrecht 2005. (zie afb. rechts)

Haan, J. de, *'Hier ziet men uit paleizen', Het Groninger interieur in de zeventiende en achttiende eeuw*, Van Gorcum, Assen 2005.

Hemert, R. van, *Houtconstructies: balklagen, gebinten en kapconstructies. Handboek voor timmerlieden betrokken bij de restauratie van monumenten*, Stichting NRC 2005.

Hupperetz, W., B. Olde Meierink en R. Rommes (red.), *Kastelen in Limburg. Burchten en landhuizen (1000-1800)*, Matrijs, Utrecht 2005.

Jurgens, S., *Hooibergen in de gemeente Voorst*, Stichting Luikenfonds Gemeente Voorst, 2004.

Lombaerde, P., *Hans Vredeman de Vries and the artes mechanicae revisited*, Brepols, Turnhout 2005.

Munnig Schmidt, E., *Ignatius en Jan van Logteren, beeldhouwers en stuckunstenars in het Amsterdam van de 18de eeuw*, Canaletto, Alphen aan den Rijn 2005.

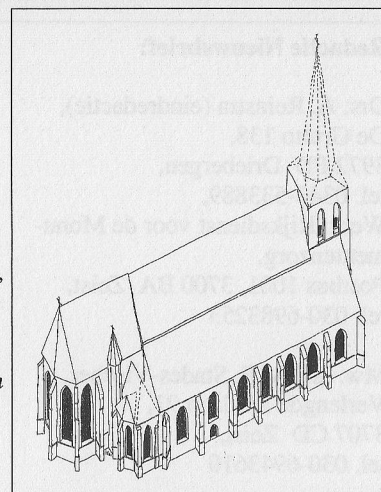
Numan, A. M., *Noord-Hollandse kerken en kapellen in de Middeleeuwen, ca. 720-1200*, Walburg pers, Zutphen 2005.

Visser, I. de, *Kleurgebruik op boerderijen*, Stichting Boerderij & Erf Alblasserwaard-Vijfheerenlanden, Hardinxveld-Giessendam 2005.

Vredenberg J.; met medew. van J. Penders, *Monumentengids Harderwijk*, (Monumenten in Gelderland 6), Matrijs, Utrecht 2005.

Warffemius, A., *400 jaar kerken in 'de Papenhoek. De Maria van Jessekerk en haar voorgangers*, Waanders, Zwolle 2005.

Wilmer, C.C.S., *De getekende stad. Utrecht in oude tekeningen 1550-1900*, Matrijs, Utrecht 2005.

De Oude Calixtuskerk te Gronlo.

Redactie, kopij en donateurs

Redactie Nieuwsbrief:

Drs. A. Reinstra (eindredactie),
De Grutto 138,
3972 PD Driebergen,
tel. 0343-533889,
Werk: Rijksdienst voor de Monu-
mentenzorg,
Postbus 1001, 3700 BA Zeist,
tel. 030-6983253

Mw. drs. M.E. Stades-Vischer,
Verlengde Slotlaan 91,
3707 CD Zeist,
tel. 030-6943610

Dr. ing. R. Stenvert,
Julianaweg 1,
3525 VA Utrecht,
tel. 030-2881597

Ir. W. Weve,
van Schendelplein 141,
2624 CW Delft,
tel. 015-2561581 (thuis),
tel. 015-2602182 (werk)

Redactieadres Nieuwsbrief:

A. Reinstra,
De Grutto 138,
3972 PD Driebergen,
tel. 0343-533889
email:
A.Reinstra@monumentenzorg.nl

Kopij/Reacties: voor 15 maart
2006 te zenden naar bovenstaand
adres. De redactie houdt zich het
recht voor ingezonden stukken te
weigeren of in te korten (in overleg
met de auteur).

Donateurs: U kunt donateur wor-
den van de SBN door jaarlijks mini-
maal 15 Euro over te maken op
postgiro 273441 t.n.v. penningmees-
ter SBN te Almere. U wordt dan op
de hoogte gehouden van het doen en
laten van de stichting door middel
van de twee tot drie maal per jaar
verschijnende Nieuwsbrief.

Namens het bestuur en de redactie van de SBN
Een goed, gezond en voorspoedig 2006 gewenst!